

UDSIGT OG INNHOGG

150 ÅRS FORSKNING OM ELDRE NORSK HISTORIE

Av Sverre Bagge

HISTORISK TIDSSKRIFT 1/1996 – ISSN 0018-263X

Artikkelen behandler utviklingen av norsk forskning om eldre historie fra omkring 1840 til i dag. Den tar utgangspunkt i den nære forbindelsen mellom historieskrivning og nasjon i denne perioden i Norge og søker å vise hvordan flere generasjoners forskere har søkt å utforme en «nasjonal fortelling» som både kunne forklare storhetstiden i middelalderen og det følgende selvstendighetstapet og innlemmelsen i den dansk-norske helstaten. Siden mellomkrigstiden er imidlertid denne problemstillingen blitt mindre aktuell, og man har i stedet behandlet middelalder og foreningstid sammen som «det gamle samfunn». Artikkelen søker videre å påpeke fremskritt i forskningen i form av nye metoder, studium av nye sider av samfunnsutviklingen og en klarere oppfatning av forholdet mellom kildemateriale og problemstilling. Avslutningsvis antyder den status for dagens forskning og perspektiver for fremtiden.

INNLEDNING¹

Vi kan skille mellom to måter å forklare utviklingen i historieforskningen på: den kumulative vekst og skiftende helhetsoppfatninger, bestemt av eksterntvitenskapelige forhold. Den siste måten er klart den vanligste i historiografiske fremstillinger, bl.a. under innflytelse – eller påberopelse – av Thomas Kuhns paradigmebegrep.² I denne sammenhengen er imidlertid Kuhns betydning trolig overdrevet; dels er denne måten å skrive historiografi på langt eldre enn Kuhn, dels er Kuhn ikke spesielt opptatt av eksterntvitenskapelige forhold. En ytterligere understrekning av det subjektive og skiftende i forskjellige måter å skrive historie på er vokset frem i de senere tiårene gjennom litterære analyser av historiske verker, med Hayden Whites som den mest kjente. Slike analyser kan utvilsomt gi interessante resultater. Whites inndeling i fire typer historieskrivning er likevel for skjematisk til å kunne gi særlig innsikt, og hans skille mellom «harde fakta» og historikernes «fortelling» stemmer bedre med positivistisk historietenkning i slutten av forrige århundre enn med dagens teorier – og praksis.³ I det følgende bruker jeg «fortelling» i svært vid

---

1 Jeg vil takke Knut Mykland og Øystein Rian for god hjelp under arbeidet med denne artikkelen, uten at de to skal gjøres ansvarlige for resultatet.

2 Th. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions* (2. utg.), Chicago 1979.

3 H. White, *Metahistory*, Baltimore 1973. Jfr. F. Sejersted, *Approaches to Modern Norwegian History*, i W. Hubbard m.fl. (red.), *Making a Historical Culture. Historiography in Norway*, Oslo 1995: 169-73.

forstand, om en sammenhengende, integrert kronologisk fremstilling, i stil med bl.a. Paul Ricoeurs språkbruk, ikke som uttrykk for noen tilslutning til White.

Utviklingen av norsk historieforskning kan til en viss grad oppfattes som en slags pendelsvingning, mellom syntese og analyse, mellom aktørperspektiv og systemperspektiv og mellom forskjellige typer forklaringer. Dette understreker det relative i vår måte å forstå historien på, en forståelse som alltid er preget av et eller annet ståsted og en del forutsetninger som tas for gitt, og der det ofte er vanskelig å snakke om fremskritt i forskningen. Betrakter man perioden under ett, kan man imidlertid, særlig hvis man selv er fortrolig med i alle fall en god del av de problemene forskerne har behandlet, vanskelig unngå å se betydelige innslag av kumulativ vekst. Denne veksten viser seg i økt kjennskap til kildematerialet og nye metoder eller raffinering av gamle. Videre viser den seg, i samsvar med dette, i at en rekke enkeltproblemer etter alt å dømme er definitivt løst og i at oppfatninger som en gang var gangbare, i dag betraktes som gjendrevet. Men den viser seg også – selv om det ofte er vanskeligere å påvise – i endringer i fremstillingsmåte og i helhetsoppfatninger. Ikke slik at vi har oppnådd eller kan regne med å oppnå full enighet om hva som er en god historisk forklaring eller hvordan samfunnsmessige fenomener eller historisk utvikling henger sammen. Ser man utviklingen under ett, må likevel visse måter å gjøre dette på ansees som definitivt foreldet, mens andre fortsatt er aktuelle. I alle fall er det slik det tar seg ut for en relativt etablert middelalderhistoriker i slutten av det 20. århundre – så kan historiografer ved neste jubileum dømme om naviteten i dette perspektivet.

Som i de fleste andre nasjonalstater har der i Norge vært en nær sammenheng mellom historie og nasjon. Denne forbindelsen har vært noe annerledes enn i land som England og Frankrike, eller i Danmark og Sverige, med en lang tradisjon som enhetlige og uavhengige stater. I Norge skapte tapet av selvstendigheten i senmiddelalderen og gjenvinningen av den i 1814 et særlig behov for en samlende «fortelling» som forklarte landets «grandeur et décadence». I denne fortellingen sto middelalderen som storhetstiden og foreningstiden som nedgangstiden. Samtidig dannet slutten på perioden og overgangen til neste et spesielt problem for begge perioder: middelalderen endte «ulykkelig», i nedgang og tap av selvstendighet; foreningstiden endte «lykkelig», i gjenreisning av den norske staten. Alle seriøse forsøk på å forstå hovedlinjene i landets historie måtte derfor ta stilling til *forholdet* mellom de to periodene. Historiografisk gir det således god mening å behandle dem under ett.

En forskningshistorisk fremstilling av disse to periodene i hele det lange tidsrommet moderne norsk historieforskning omfatter, må nødvendigvis bli sterkt selektiv. I den nåværende situasjon er dette ikke så farlig, i og med at vi allerede har flere historiografiske oversikter.⁴ Først og fremst vil jeg konsentrere meg om *forholdet*

---

4 Først og fremst O. Dahl, *Norsk historieforskning i det 19. og 20. århundre*, Oslo 1990 [oppr. 1959] og Hubbard 1995, særlig S. Bagge, *The Middle Ages: 111-31* og Ø. Rian, *Norway in union with Denmark: 132-55*.

mellom de to periodene og om hvordan skiftende oppfatninger av stat, nasjon, sosial struktur og menneskelig adferd har preget forståelsen av eldre norsk historie fra 1814 til i dag. Emnevalget vil ellers bli preget av egen bakgrunn og interesser. Ideelt sett burde en fremstilling av denne typen plassere forskningen i en bred vitenskaps- og idéhistorisk sammenheng og i tillegg ta opp forskningsmiljøer og institusjoner.⁵ I en fremstilling av det omfang det her er tale om, vil dette imidlertid føre for langt. I hovedsak kommer derfor denne artikkelen til å handle om enkeltpersoner og forskningens innhold.

RINGEN OG DEN UEKTE LODNING, CA. 1840-1860

Utgangspunktet for en fremstilling av norsk historieforskning⁶ er vanligvis «den norske historiske skole»,⁷ representert ved Rudolf Keyser (1803-64) og Peter Andreas Munch (1810-63). Deres innsats må forstås i lys av flere tradisjoner: den romantiske historisme i Tyskland, som skapte et helt nytt grunnlag for historisk forskning, den norske tradisjonen fra 1814 og «intelligensens» program fra 1830-årene, en bevegelse begge grunnleggerne tilhørte. Keyser og Munchs forskning og forhold til samtidig norsk politikk har vært utførlig behandlet;⁸ derimot mangler vi en undersøkelse som setter dem inn i en internasjonal idéhistorisk sammenheng, i første rekke forholdet til den romantiske historisme i Tyskland.

På visse punkter er denne forbindelsen åpenbar. Munch ga uttrykk for at han og Keyser, på samme måten som samtidens tyske historieforskning, representerte en ny vitenskapelighet ved å sette et sitat av Niebuhr på tittelbladet av sitt store verk, *Det norske Folks Historie*: Han ville bygge sitt verk på forskning, ikke dunkle følelser, og han ville legge frem denne forskningen i dens fulle bredde.⁹ Forskningen måtte i sin tur være bygget på det mest mulig fullstendige kjennskap til kildematerialet. Derfor gjorde Keyser og Munch og deres samtidige en stor innsats med utgivelse og tilretteleggelse av kildematerialet. Dette arbeidet med kildene må ikke bare betraktes som instrumentelt i forhold til historisk forskning, men var også en del av det kulturarbeid som lå i «fornforskningstradisjonen», som også var inspirert fra Tyskland: Forskningen hadde som oppgave å formidle for «den dannede almenhet» et levende møte med fortiden, gjennom å avdekke dens levninger, både i form av skriftlig materiale og gjenstandsmateriale. «Fornforskningstradisjo-

5 Et eksempel på denne typen vitenskapshistorie er B. Odén, *Lauritz Weibull och forskarsamhället*, Lund 1975.

6 Om tradisjonen før Keyser og Munch, se likevel Dahl 1990: 11-42, og Lunden i Hubbard 1995: 32-35.

7 Om betegnelsen, som henviser til den samtidige tyske skole, se K. Kjeldstadli, *History as Science*, i Hubbard 1995: 53.

8 I tillegg til Dahl 1990 av P. Sveaas Andersen, *Rudolf Keyser. Embetsmann og historiker*, Oslo 1961.

9 «Ich werde suchen die Kritik der Geschichte nicht nach dunkeln Gefühlen, sondern forschend aufzuführen, nicht ihre Resultate, welche nur blinde Meinungen stiften, sondern die Untersuchungen selbst in ihrem ganzen Umfange vortragen».

nen» forenet dermed det objektivt vitenskapelige og det nasjonalt oppbyggelige. Dette ønsket om direkte formidling kommer klart til uttrykk i Munchs forord:

Jeg haver overhoved foresat mig, ved enhver Lejlighed saa vidt muligt at lade Sagen selv tale, og at give Læseren saa fuldstændige og levende Billeder af de enkelte handlende Personers ydre Fremtræden, deres Omgivelser, og deres hele Maade at tale og virke paa, at han ej skulde behøve nogen vidløftig saakaldt Kulturhistorie, idet han nemlig under Læsningen selv skulde kunde danne sig bestemte og sande Forestillinger derom.¹⁰

Denne tradisjonen sto sentralt i de «nasjonale» humanistiske vitenskapene – og det var de fleste – helt frem til omkring 1960.¹¹ I historie ble den imidlertid relativt tidlig avløst av andre synsmåter. Allerede Keyser og Munch søkte historiske synteser som gikk ut over dette «levende møtet» med kildematerialet.

Tanken om en «folkeånd» som kommer til uttrykk i dette kildematerialet var utvilsomt også til stede hos Keyser og Munch, bl.a. i deres vurdering av middelalderens berettende kilder som essensielt uttrykk for en kollektiv muntlig tradisjon. Dette gjorde at de aksepterte sagaenes opplysninger i langt høyere grad enn senere generasjoner har gjort. Ingen av dem var imidlertid noen utpreget romantiker; hovedinntrykket er en viss nøkternhet og, ikke minst, en betoning av politikk, institusjoner og forfatningsformer snarere enn organisk folkefelleskap. På dette punkt er det nærliggende både å peke på tradisjonen fra 1814 og intelligenskretsens oppfatninger. Grunnlaget for den norske samfunnsorden var ifølge Keyser og Munch den frie bonde med *odelsretten*, mens dansk og svensk samfunnsorden bygget på *føydalretten*, der bøndene sto i et avhengighetsforhold til et jordeiende aristokrati. Denne forskjellen skyldtes at de opprinnelige innvandrene hadde funnet Norge folketomt, mens de i Danmark og Sverige hadde undertvunget en opprinnelig befolkning. Norges historie i den følgende tiden var en historie om skiftende forfatningsformer, der idealet var en balansert forfatning, med likevekt mellom kongemakt, aristokrati og bønder. Ulykken var at aristokratiets og kirkens «anmasselser» under borgerkrigene på 1100-tallet skapte en motreaksjon fra kongemaktens side, representert ved Sverre, som førte til et kongelig enevelde. I unionsperioden etter 1319 ble dette eneveldet årsak til at landet mistet sin selvstendighet.

Ved siden av å understreke den nasjonale egenart, passet denne fremstillingen av Norges historie også godt inn i den demokratiske ideologi i et land som nettopp hadde avskaffet de beskjedne adelsprivilegiene og gitt bøndene større politisk innflytelse enn i de fleste andre land i samtiden. Konstellasjonene i Keyser og Munchs historiefremstilling har klare paralleller til de som var aktuelle i samtiden. Embetsstanden sto, på samme måte som aristokratiet i middelalderen, i en mellomstilling mellom bønder og kongemakt; den ideelle tilstand var balanse mellom disse

10 P.A. Munch, *Det norske Folks Historie* I, Chra. 1852: V.

11 F. Thue, *De humanistiske fagene 1825-1994*, i *Universitetet i Bergens historie*, Bergen 1996.

gruppene. Et kongelig enevelde var derimot en alvorlig trusel – slik det også var i samtiden.

Et tilspisset uttrykk for denne periodens middelalderoppfatning er Henrik Wer-gelands utsagn fra 1835 om at middelalderen og tiden etter 1814 utgjør to halvdel-er av en ring, med en uekte lodning, «dansketiden», imellom. Keyser og Munch var mer moderate på dette punkt, men deres nasjonale oppfatning og tilknytning til middelalderen er klar nok. Denne innstillingen kommer ikke minst til uttrykk i betoningen av *forskjellen* mellom Norge og nabolandene, som de fører helt tilbake til utgangspunktet for den norske historien, i betoningen av den norsk-islandske litteraturen som spesifikt norsk, i motsetning til den vanlige oppfatningen av den i samtiden som felles-skandinaviske, og i deres sterke betoning av de politiske institu-sjoners betydning.

Keyser og Munch la grunnlaget som all senere forskning om norsk middelalder må bygge på. Det meste av materialet, i alle fall til de tidligere delene av middelal-derhistorien, ble trukket frem og tilrettelagt av denne generasjonen. Når det gjelder enkeltproblemer, er Munchs norgeshistorie fortsatt aktuell og ofte det naturlige utgangspunkt for forskningen. Som sammenhengende historisk fremstilling er der- imot Keyser og Munchs arbeider i all hovedsak foreldet. Munchs og særlig Key- sers forklaring av landets historie ut fra skiftende forfatningsformer føles for en moderne historiker overfladisk og skjematisk. Munchs store verk beveger seg fra kilde til kilde og begivenhet til begivenhet, på en måte som ville være utenkelig i dag, bare av og til ispedt overordnede synspunkter.

Likevel har Keyser og Munch antydnet visse typer orientering som har preget tradisjonen opp mot vår egen tid, nemlig konsentrasjonen om den nasjonale historie og fremhevingen av den norske egenart, oppfatningen av Norge som mer demokra- tisk enn andre land og den overveiende positive holdning til staten: Statens sunnhet er nasjonens lykke, statens undergang er dens ulykke.

DEN ORGANISKE SAMMENHENG, CA. 1860-1910

Foreningstiden fikk en ny betydning hos den generasjonen som overtok etter Key- ser og Munch i 1860-årene. Dette har dels sammenheng med skandinavismen, dels med utviklingstenkningen, som fikk et gjennombrudd på denne tiden, bl.a. under innflytelse av darwinismen og andre naturvitenskapelige teorier. Den første innfly- telsen gjorde det naturlig å se mer positivt på Danmark, den andre førte til at allegorien om den uekte lodning ble avvist som uvitenskapelig: historien beveger seg ikke i klare brudd, men i gradvise overganger. 1814 må forståes i lys av perioden umiddelbart før, ikke av middelalderen. Denne tankegangen var felles for de kon- servative og venstrebevegelsens historiker, Ernst Sars (1835-1917).

Sars¹² var klart den betydeligste historiker innen denne generasjonen og la frem

---

12 Om Sars se K. Mykland, *Grandeur et décadence. En studie i Ernst Sars' historiske grunnsyn*, Oslo 1955 og B. Falk, *Geschichtsschreibung und nationale Ideologie. Der nor- wegische Historiker Johan Ernst Sars*, Heidelberg 1991.

sitt helhetssyn i form av en stor «fortelling» om Norges historie frem til 1814. Ytre sett er selve fortellingen ikke avgjørende forskjellig fra Keyzers og Munchs for den perioden de har felles, nemlig middelalderen. Sars' forklaringer og tenkemåte er imidlertid helt annerledes. Et godt eksempel på dette er hans diskusjon av omveltningen under kong Sverre, som Sars i likhet med sine forgjengere betrakter som et avgjørende vendepunkt.¹³ Under Sverre ble et kongelig enevelde innført, og dette kom i en viss forstand til å bestemme landets skjebne frem til 1814. Sars skildrer først hvordan lendmennene blir samlet til et riksaristokrati under Magnus Erlingsson og tilsynelatende har hele den politiske makt i sine hender. Så dukker plutselig «den lille mann fra utskjærene» opp med sin røverbande og velter hele byggverket. Hvordan kunne det skje?

Hos Sars er hele denne dramatiske skildringen et litterært og pedagogisk knep, beregnet på å understreke hans dypere, samfunnsmessige forklaring. Denne dypere forklaringen er genetisk. Kimen til aristokratiets fall ligger i dets styrke. I motsetning til Keyser og Munch fremhever Sars Norge som opprinnelig det mest aristokratiske land i Norden. Bøndene ble ledet av et sterkt, lokalt aristokrati. Gjennom rikssamlingen og den følgende perioden kom dette aristokratiet til å «vokse ut» av lokalsamfunnet og bli et riksaristokrati, som samlet seg for å dominere kongemakten. Men ved å bli knyttet til kongemakten mistet aristokratiet gradvis kontakten med bondesamfunnet, samtidig som det hadde vanskelig for å tilpasse seg den nye tingenes orden og virkelig gå inn i kongstjenesten. Det bar nemlig preg av sitt opphav som hersearistokrati i tiden før rikssamlingen. Dette aristokratiet var også eksklusivt og kunne vanskelig ta opp nye medlemmer. Dermed degenererte det fysisk og moralsk. Uansett om Sverre hadde trådt frem eller ikke, ville derfor kongen før eller senere ha skjøvet det til siden til fordel for nye og mer tilpassningsdyktige menn. Det nye element, som trådte støttende til på midten av 1100-tallet, den hierarkisk organiserte kirke, var heller ikke i stand til å stå imot kongedømmet, fordi der ikke var grunnlag i det norske samfunn for en sterk kirke.¹⁴

Ottar Dahl betegner Sars' historiesyn – med visse forbehold – som idealistisk.¹⁵ Sammenligner man ham med hans konservative motstandere og den senere marxistiske retning, kan dette være en treffende betegnelse. Han sto imidlertid fjernt fra de retninger i samtiden som vanligvis betegnes som idealistiske, slik som den tyske idealisme eller Boström-skolen i Sverige. Sars la nok liten vekt på materielle og økonomiske forhold, han forklarte samfunnet ut fra samfunnet selv, ikke naturgrunnlaget. Det som holdt samfunnet sammen var imidlertid ikke enkeltpersoners vilje eller de store, eksplisitte ideer og systemer, det var summen av mer eller mindre ureflekterte enkelthandlinger. Slik må man forstå hans forklaring på vendepunktet under Sverre. Det er en slags «treghetens lov» som gjør seg gjeldende; et aristokrati som er blitt til under bestemte forhold, makter ikke å tilpasse seg en ny

13 Sars *Udsigt over den norske Historie*, II (2. utg.), Chra. 1893: 122-61.

14 Sars 1893: 161-78.

15 Dahl 1990: 114 f., 158 f.

tid. Her er analogien sterk til Darwins teori om arter som har tilpasset seg en type forhold og dør ut når disse forholdene forandrer seg. Denne analogien blir ytterligere understreket av den biologiske metaforikk. Noen få, mektige familier blir igjen, som høye trær som står når underskogen forsvinner.¹⁶ Aristokratiets isolasjon «stansede det frie Saftløb».¹⁷ Senere og mer skeptiske generasjoner vil peke på at samfunnsklasser neppe kan sammenlignes med biologiske organismer og etterlyse en mer presis redegjørelse for hva som binder samfunnsklassene sammen og for forholdet mellom dem. Hos Sars er disse båndene i stor grad av følelsesmessig art, men han regner også med interessefelleskap. Dette kommer særlig til uttrykk i hans forklaring på kirkenes svake stilling: det norske samfunn hadde ikke behov for de overnaturlige tjenester kirken kunne yte.

I det store og hele er det mer treffende å betegne Sars' oppfatning som *sosiologisk* enn idealistisk; han følger tradisjonen fra Comte, og han viser klar likhet med en annen etterfølger av Comte, nemlig Durkheim. Mennesket er et sosialt vesen; det kollektive kommer foran det individuelle. Menneskene opptrer nærmest instinktivt i klasser og grupper, som nok tjener deres interesser, men ikke utelukkende kan forklares på denne måten. Durkheim kan også muligens «i siste instans» betegnes som idealistisk, men står, på samme måte som Sars, fjernt fra mer tradisjonelle idealistiske retninger.

Hos Sars er middelalder og foreningstid fortsatt motsetninger, men den første forklarer den siste, og den siste forklarer langt på vei det nye Norge i Sars' egen samtid. Bindeleddet mellom middelalderen og Sars' samtid er *bøndene*. Grunnlaget for statsmakten i senmiddelalderen og tidlig nyere tid var adelen; mangelen på adel førte til at Norge ble lagt inn under Danmark. Norge betalte derfor dyrt for bondefriheten; prisen var tapet av selvstendigheten. Hovedlinjen i foreningstidens historie ble kampen for bøndenes frihet, en kamp bøndene vant. Denne seieren ble så grunnlaget for det frie Norge i 1814. Tross den betydning Sars tiller foreningstiden, har den en beskjeden plass i hans store verk. Perioden 1536-1814 behandles i fjerde og siste bind, men størstedelen av dette bindet¹⁸ handler i virkelighet om opptakten til 1814 i vid forstand: opplysningstiden fra Holberg av, fremveksten av nasjonale og demokratiske ideer, krisen fra 1807 og endelig selve frigjøringen i 1814. I denne forstand er foreningstiden fortsatt en mellomperiode mellom de to selvstendighetsperiodene i landets historie, en periode som er viktig som et slags sammenbindende ledd, men som i seg selv er av underordnet betydning.

Året 1814 danner endepunktet i Sars' store verk og er dessuten behandlet av ham i andre arbeider. I samsvar med sitt helhetssyn og sin nasjonale innstilling vender Sars seg mot forsøk fra eldre og samtidige på den konservative siden, av de siste særlig Yngvar Nielsen (1843-1916), på å forstå vendepunktet dette året bare ut fra politiske begivenheter og enkeltpersoners innsats. Sars gir en inngående, men

---

16 Sars 1893: 168.

17 Ibid.: 171.

18 Sars 1891: 123-357.

nøktern skildring av den gryende nasjonalfølelse på slutten av 1700-tallet.¹⁹ Han peker på innflytelsen fra den franske revolusjon, patriotiske stemninger og norske interesser i retning av større uavhengighet på det økonomiske og kulturelle området, med banksaken og universitetssaken som de viktigste konkrete saker. Han kritiserer den danske regjering for ikke å ta hensyn til disse norske ønskene, men gir ellers et positivt bilde av det danske styre og mener at nordmenn flest, ut fra sine private interesser, hadde all grunn til å være fornøyde. Endelig peker han på begivenhetene etter krigsutbruddet i 1807, da Norge og Danmark hadde stikk motsatte interesser, som en viktig faktor.

I verkets avslutningskapitel²⁰ sammenligner han så de to store vendepunktene i landets historie, 1536 og 1814, ulykken og lykken. *Selvstendighetstapet i 1536* var i egentlig forstand et resultat av landets indre utvikling, i den grad at det bare var en ytre bekreftelse av noe som egentlig var skjedd lenge før. Det var klart en ulykke, men det endret i virkeligheten ikke så mye. Snarere var det et uttrykk for at bunnen var nådd og at tingene langsomt ville snu seg til det bedre. Frigjøringen i 1814 var derimot i egentlig forstand en lykke. Den var nok uttrykk for tendenser i folket som før eller siden ville ha modnet til selvstendighet, men selvstendigheten ville ikke ha kommet så tidlig hvis det ikke hadde vært for de ytre omstendigheter. Hovedlinjen i landets historie, slik Sars skildrer den i *Udsigt*, leder derfor ikke frem til 1814, men til den politiske og kulturelle kamp i hele det 19. århundre og videre fremover. 1814 er første trinn på veien til den demokratiske og selvstendige norske nasjon, som i Sars' samtid er i ferd med å formes i kraft av historiens logikk.

Mens Munch som nevnt betegnes som fortsatt aktuell i den faglige debatt, har man gjerne sagt det motsatte om Sars. I en viss forstand er dette riktig. De grunnleggende undersøkelser av kilder og fakta blir sjelden foreldet, mens de store synteser har lett for å bli det. Og faktiske opplysninger er ikke det man går til Sars for å finne. I en annen forstand må derimot utsagnet foran snus fullstendig på hodet. Både fremstillingsmessig og tankemessig virker Sars i en helt annen grad aktuell enn Keyser og Munch, selv om de færreste historikere i dag vil følge ham i hans organiske utviklingstenkning, hans avvisning av materielle forklaringer og hans insistering på at alle forandringer i bunn og grunn må forstås ut fra drivkrefter i det norske folk. Derimot har både hans tenkemåte og hans fremstillingsform hatt dyptgående innflytelse på senere generasjoner av historikere. Viktige eksempler på denne innflytelsen er trangen til å søke de dypere forklaringer ut fra sosiale drivkrefter og oppfatningen av «doseringsforholdet» mellom enkeltbegivenhet eller enkeltperson og slike drivkrefter.²¹

Sars hadde stor innflytelse i almenheten, men det var hans konservative motstandere som dominerte universitetet og det etablerte historiske miljø forøvrig. I en viss

19 Sars, *Udsigt* IV (1. utg.), Chra. 1891: 214-96.

20 Sars 1891: 346-57.

21 «Denne Lovmæssighed kræver et rimeligt Forhold mellem Aarsag og Virkning, saa at ikke store Virkninger føres tilbage til smaa Aarsager.» (Sars 1893: 164).

grunnleggende forstand delte de konservative Sars' «organiske» syn og utviklingstro, men de var i praksis mer opptatt av empiriske spesialundersøkelser. I motsetning til konservative historikere i en del andre land, bl.a. nabolandet Sverige, sto de gjennomgående ikke for en idealistisk og person- og statsorientert historiskrivning, men snarere for en praktisk, teknologisk-materialistisk holdning. Et godt eksempel på dette er T.H. Aschehoug (1822-1909), som kan betegnes som grunnleggeren av den historiske demografi i Norge gjennom sitt forsøk på å beregne folketallet ved hjelp av skattematerialet fra 1660-årene. Hensikten med dette arbeidet var å få en forståelse av de store linjer i norsk befolkningsutvikling, med tanke på praktisk reformarbeid i samtiden.²² Det er også karakteristisk for de konservative at de søkte forklaringen på Norges nedgang i landets fattigdom, ikke i den politisk-sosiale utviklingen. Dette innebar samtidig at storhetstiden i middelalderen mistet mye av sin glans; det var snarere fraværet av ytre fiender enn noen særlig norsk styrke og overskudd som forklarte landets tilsynelatende sterke posisjon i høymiddelalderen. Når det gjelder studiet av foreningstiden, kom de konservative til å få en tilsvarende grunnleggende betydning som Keysers og Munchs generasjon for middelalderens vedkommende, gjennom tilretteleggelse av kildematerialet og en rekke spesialundersøkelser.

Et viktig trekk i profesjonaliseringen av faget i denne perioden var stiftelsen av Den norske historiske forening i 1869 og utgivelsen av *Historisk tidsskrift* fra 1871. Den fremste forkjemper for denne profesjonaliseringen innad på universitetet var Gustav Storm (1845-1903), som politisk hørte til Venstre, men uten at dette hadde noen betydning for hans forskning. Storm drev systematisk opplæring av studenter i kildebruk og metode etter forbilde av de tyske seminarene og Erslevs «historiske laboratorium». Som forsker var han først og fremst opptatt av det nøyaktige, kritiske studium av kildene. I denne henseende var hans innstilling i samsvar med den rådende tendens internasjonalt i retning av profesjonalisering og spesialisering, i historie som i andre fag. Det var historikerens særlige ansvar og grunnlaget for fagets vitenskapelige legitimitet å finne frem til de mest mulig eksakte faktiske opplysninger om fortiden. Kildekritikken ble derfor selve kjernen i historiefaget. I denne sammenheng ble Sars' omfattende syntese oppfattet som spekulativ og til og med gammeldags. Ifølge Erslevs metodelære hørte denne typen store, historiske «fortellinger» ikke med til den egentlige forskning. Man fikk nå et klarere skille mellom vitenskapelig og populær fremstilling, det siste bl.a. i den nye norgeshistorien som kom ut i tiden før og under første verdenskrig med den karakteristiske tittel *Norges historie fremstillet for Det norske Folk*.

KLASSE OG NASJON: INNFLYTELSEN FRA MARXISMEN, CA. 1910-1940

Sars' historiesyn og den nasjonale ideologi sto sterkt i almenheten de første årtiene av vårt århundre, da der gikk en bølge av «kulturell nasjonalisme» over landet. Også

22 A.-L. Seip, *Vitenskap og virkelighet*, Oslo 1975: 29 ff., 185 ff.

flere faghistorikere var påvirket av eller videreførte hans syn. For de betydeligste historikerne i det nye århundre, Halvdan Koht (1873-1965) og Edvard Bull (1881-1932), var imidlertid den sosiale kamp, slik den kom til uttrykk hos den fremvoksende arbeiderbevegelse, nå blitt viktigere enn den nasjonale. Deres historiesyn ble preget av arbeiderbevegelsens ideologi, marxismen.²³

De marxistiske historikerne lanserte en ny «fortelling», til dels radikalt forskjellig fra den tidligere. I motsetning til de to tidligere tradisjonene betonet de likheten med nabolandene snarere enn forskjellen, og de så hovedmotsetningen i samfunnsutviklingen som en motsetning mellom jordeiende aristokrati, dvs. kirke, verdslig aristokrati og kongemakt, og bondesamfunnet. Borgerkrigene og etableringen av den sterke statsmakten i den følgende tiden var en seier for aristokratiet og førte til etableringen av et klasseherredømme, der kongen fungerte som redskap for det jordeiende aristokrati. Den grunnleggende forklaring på denne utviklingen var av økologisk art. Befolkningen økte jevnt gjennom høymiddelalderen, og stadig ny jord ble dyrket opp, inntil jordbruksekspanasjonen nådde et «tak». Det gjorde det mulig for jordeierne å presse stadig nye avgifter ut av bøndene, og disse avgiftene dannet i sin tur det økonomiske grunnlaget for kirke, stat og et blomstrende kulturliv i «storhetstiden» på 1200- og begynnelsen av 1300-tallet. Når dette systemet brøt sammen i senmiddelalderen, skyldtes det ikke unionene i seg selv, men sammenbruddet i agrarøkonomien, ødegårdsdannelsen og landskyldfallet, som var en følge av folketapet ved pestepidemiene 1349-50 og den følgende tiden. Det fantes ikke lenger noe økonomisk grunnlag for en selvstendig norsk stat; derfor drev Norge hjelpeløst inn i unioner med nabolandene og ble til sist helt underlagt Danmark. Teorien eller deler av den ble fremsatt i flere arbeider av Koht og Bull og ble videreutviklet og fikk sitt klareste og mest systematiske uttrykk hos Bulls elev, Andreas Holmsen (1906-89). Holmsens oversikt over norsk historie, opprinnelig skrevet i 1939, danner fortsatt utgangspunkt for helhetstolkninger av samfunnsutviklingen i middelalderen.²⁴

Uansett hvor sterke impulsene fra marxismen kan ha vært, lar det marxistiske helhetssyn hos Koht og Bull seg langt på vei forstå ut fra den tidligere norske tradisjonen. Tilsynelatende er forbindelsen sterkest til Storm og de konservative, både i metodesyn og realhistoriske standpunkter. I et berømt foredrag fra 1913 hevdet Koht at sagaforfatternes fremstilling av fortiden er preget av deres egen opplevelse av den samtidige konflikten mellom Sverre på den ene siden og kirken

---

23 Jeg bruker i det følgende, for lettvinthets skyld, betegnelsen «marxister» på Koht og Bull, selv om det kan diskuteres hvor sterkt de var påvirket av marxismen – begge hadde et udogmatisk forhold til teorien i sin forskning. Se ellers O. Dahl, *Historisk materialisme. Historieoppfatningen hos Edvard Bull og Halvdan Koht*, Oslo 1952 og Kjeldstadli 1995: 59-63.

24 A. Holmsen, *Norges historie. Fra de eldste tider til 1660*, Oslo 1977.

og aristokratiet på den andre, og at de tar standpunkt i denne konflikten.²⁵ Tanken om en kollektiv forestillingsverden, preget av samtidens politisk forhold, var ny hos Koht og vakte stor oppsikt. Koht har selv pekt på Bernheims analyse av den «augustinske» modell som en inspirasjon.²⁶ I tillegg kommer den marxistiske tanke om åndslivet som en «gjenspeiling» av samfunnsstrukturen.

Kohts omvurdering av kildene blir ofte betraktet som parallell med det kildekritiske oppgjøret Lauritz Weibull hadde gjennomført like før (1911),²⁷ men forskjellen er likevel større enn likheten. For Weibull var kildekritikken et mål i seg selv, for Koht var den en middel. Koht ønsket å «skrelle av» sagaenes helhetssyn for å kunne bruke deres detaljopplysninger til å utforme et alternativt syn, der forholdet mellom kongemakt og aristokrati var preget av samarbeid og ikke konflikt. I praksis gikk også Koht mye lenger enn sine svenske kolleger i å akseptere sagaenes opplysninger. Bull var derimot den virkelige weibullianeren i Norge.²⁸ Selv om den weibullske kildekritikk aldri fikk den samme betydning i Norge som i Sverige og Danmark, bidro den likevel, sammen med en ny orientering i forskningen, til at forskningen i vårt århundre i stor grad har vendt seg bort fra studiet av sagaene og tidlig middelalder.

Realhistorisk er det klareste fellestrekk mellom marxistene og de konservative den økonomiske forklaring på Norges nedgang. Her beveger begge retninger seg i «realistisk» retning i motsetning til Sars. Også neddemningen av motsetningsforholdet mellom kongemakt og aristokrati var delvis foregrepet av de konservative, særlig av Ebbe Hertzberg (1847-1912), likeledes skepsisen mot tanken om et kongelig enevelde som resultatet av borgerkrigene (Aschehoug og Yngvar Nielsen).

På et dypere plan er likevel forbindelsen klar mellom Sars og marxistene. Viktige fellestrekk er «den store fortelling», dvs. forsøket på å forklare hele den nasjonale historie ut fra interne drivkrefter og avvisningen av «tilfeldigheter» og eksterne impulser. Også periodiseringen er langt på vei den samme. I oppfatningen av mennesket legger begge retninger vekt på gruppetilhørighet og opererer med kollektive mer enn individuelle aktører. Selv om klassetilhørighet er økonomisk determinert, dreier det seg for marxistene om noe dypere enn den enkeltes interesser. Enkelt personer kan ofte spille en betydelig rolle i fortellingen, men de oppfattes alltid som redskaper for de historiske drivkrefter. Hos Sars er kong Sverre et klart eksempel på dette, som den person som fullbyrder aristokratiets uavvendelige fall. Hos Koht spiller Erling Skakke og hertug Skule en lignende rolle som redskaper for den aristokratiske konsolidering og dermed for 1200-tallets sterke statsmakt.

I forholdet til det nasjonale gikk der et klart skille mellom de to grunnleggerne av

25 Sagaenes Oppfatning av vår gamle historie, i *Innhogg og utsyn*, Kra. 1921: 76-91. Se også Kampen om makten i Noreg i sagatiden, *ibid.*: 92-123 og Norsk historieskriving under kong Sverre, serskilt Sverre-soga, *ibid.*: 156-96.

26 Dahl 1990: 240.

27 Bl.a. av Kjeldstadli 1995: 60.

28 Odén 1975: 226 ff. Se også B. Odén, *Scandia – tidskrift för en annan uppfatning, Historia och samhäll. Studier tillägnade Jerker Rosén*. Malmö 1975: 197 f.

den marxistiske skole. Bull brøt med den nasjonale linje, mens Koht søkte å forene klasseperspektivet og det nasjonale perspektiv og skape en syntese av Sars og Marx. Klassekampen var en del av en sosial integrasjonsprosess. Den norske stat bygget i middelalderen på det jordeiende aristokrati, i foreningstiden på borgere og embetsmenn, i det 19. århundre på bøndene og i det 20. på arbeiderne. Den sosiale basis for staten ble dermed stadig utvidet, og nye klasser trukket inn i det nasjonale fellesskap. Selv om staten i middelalderen var et redskap for aristokratiets klassemakt, var den samtidig et ordnende element og i et utviklingsperspektiv uomgjengelig nødvendig for utviklingen av det samfunn Koht ser ta form i sin egen samtid. Koht viderefører dermed langt på vei tidligere generasjoners positive holdning til staten. Det samme syn går igjen hos Holmsen når han snakker om «den fasttømrede gammelnorske staten» og beklager dens oppløsning i senmiddelalderen.²⁹ I sin konkrete forskning er Koht også opptatt av de klassiske nasjonale problemer, som selvstendighetstapet i 1536-37, Norges status under det danske styre og frigjøringen i 1814. Når det gjelder det siste, viderefører han Sars' syn.

Det marxistiske helhetssyn fikk sin klareste utforming når det gjaldt middelalderens historie. Ut fra Kohts forsøk på å kombinere klasse og nasjon fikk imidlertid foreningstiden en særlig betydning, fordi de «riktige» klasseinteressene da falt sammen med nasjonens interesser. Bøndene representerte både den undertrykte klasse og den norske nasjon; derfor kunne Koht langt på vei videreføre Sars' syn på bøndene. I tillegg ga han et mer negativt bilde av det danske styret. I samsvar med marxistisk tankegang og til forskjell fra Sars, så Koht motsetningen mellom bøndene og overklassen som økonomisk snarere enn sosial og politisk. Dermed ble også hovedfienden en annen. Etterat adelen ble svekket eller døde ut og et nytt næringsliv vokste frem, var det i første rekke borgerne som undertrykket bøndene. Selv om mye av bøndenes motstand også rettet seg mot embetsmennene, var denne gruppen ikke en virkelig klasse i økonomisk forstand, men snarere avhengig av eller redskap for borgerne.³⁰ Et tilsvarende syn kommer til uttrykk i hansaforskningen, som fikk en oppblomstring gjennom Johan Schreiners (1903-67) arbeider fra 1930-årene og i den første etterkrigstiden. Hanseatenes handelsmonopol var en vesentlig faktor i undermineringen av den norske statsmakten og bidro samtidig til å undertrykke den norske fiskerbefolkningen.³¹

I synet på middelalderen betyr den marxistiske tradisjonen i en forstand et avgjørende brudd med det 19. århundres oppfatning og danner samtidig grunnlaget for all senere forskning om denne perioden. Den økonomisk-økologiske forklaring på Norges nedgang i senmiddelalderen er i dag akseptert av de fleste forskere, i stor utstrekning også bildet av høymiddelalderstaten som båret oppe av en sterk jord-

29 Holmsen 1977: 325, 351 ff.

30 H. Koht, *Norsk bondereising*, Oslo 1926: 180 ff. Se også Bonde mot borgar i nynorsk historie, *Historisk tidsskrift* 5 rk. 1, 1910: 29-85.

31 J. Schreiner, *Hanseatene og Norges nedgang*, Oslo 1935; *Hanseatene og Norge i det 16. århundre*, Oslo 1941; *Pest og prisfall*, Oslo 1948.

eiende overklasse, selv om der fortsatt er diskusjon om interesse- og maktforholdet mellom konge, geistlig og verdslig aristokrati og bønder. Om Kohts helhetsoppfatning står dagens forskning nærmere enn Sars', kan det likevel neppe være tvil om at det er Sars som representerer den største tankekraft og syntesedannende evne. Kohts største styrke som forsker er hans idérikdom. Han fremkaster dristige og originale teorier, som av og til nærmer seg det geniale, og han har gitt en lang rekke viktige oppslag for senere forskning. Men han er ikke spesielt grundig i kildebehandling. Han mangler også Sars' problemsystematikk, dvs. evnen til å forfølge et resonnement konsekvent igjennom et stort stoff. Kohts genre er «innhogg og utsyn» snarere enn syntese i egentlig forstand. F.eks. er *Norsk bondereising*, som regnes som et av hans hovedverker, i en forstand båret av en klar tese, om en grunnleggende motsetning mellom bønder og overklasse, men denne tesen blir hverken diskutert eller dokumentert. Koht tar det uten videre for gitt at alle bøndenes protester, enten de har form av skriftlige klager eller voldelig oppstand, er uttrykk for denne motsetningen. Han diskuterer hverken representativiteten av sine eksempler eller søker å trekke slutninger om «normaltilstanden» mellom bønder og overklasse på grunnlag av dem. Langt på vei blir derfor *Norsk bondereising* en krønike over enkeltbegivenheter.

I forhold til Koht er Bull på en måte mer konsekvent marxistisk, noe som bl.a. kommer til uttrykk i holdningen til det nasjonale. Hans viktigste syntetiserende arbeid er bindet om høymiddelalderen (1000-1280) i *Det norske folks liv og historie* (1932), hvor han gir det klareste og mest konsekvente uttrykk for et marxistisk helhetssyn på perioden inntil da – Holmsens noe senere verk er på mange måter en videreføring av Bulls. Det meste av Bulls produksjon om eldre historie er imidlertid spesialavhandlinger der helhetssynet er lite markert eller i alle fall lite integrert i verket. Et eksempel er hans debutarbeid om kristendommen i middelalderen,³² som i hovedsak er en spesialundersøkelse av forskjellige sider ved det religiøse liv og kirken som institusjon og dens forhold til folket, men der Bull lanserer et helhetssyn, inspirert av marxistisk tenkning, i innledning og konklusjon. Her hevder han at den norske befolkning var lite mottakelig for kristen påvirkning, bl.a. fordi bøndenes mentalitet var uforanderlig og formet av jordbruket og de skiftende årstider. Dette helhetssynet er ikke i særlig grad styrende for den empiriske undersøkelsen og blir bare i meget begrenset utstrekning bekreftet av den.

Mens det vel er riktig å si at Kohts ideer og forskning, slik de ble uttrykt i skriftlige arbeider, hadde større innflytelse på ettertiden enn Bulls, var forholdet omvendt når det gjaldt deres gjerning som universitetslærere. Alle de ledende historikerne i den følgende generasjonen betraktet seg som Bulls elever. Det var også Bull som i 1920-årene støttet opp om det viktigste og mest innflytelsesrike forskningsprogrammet for de følgende mer enn 50 årene: utforskningen av agrar- og lokalhistorie.

---

32 E. Bull, *Folk og kirke i middelalderen*, Kra. 1912.

«DEN LANGE MIDDELALDER»

Første skritt i denne retning ble tatt av Sigvald Hasund (1868-1959). Han tok opp til kritisk diskusjon Sars' tidligere forsøk på å beregne folketallet i Norge ved hjelp av de pavelige regnskapene over peterspengene, og kom til at folketapet gjennom Svartedauden var alvorligere enn tidligere antatt og at pesten måtte være hovedforklaringen på Norges nedgang i senmiddelalderen.³³ Hasunds arbeid kom til å stimulere historikerne til å ta disse problemene opp til grundigere undersøkelse. Det var imidlertid begrenset hva som kunne gjøres utelukkende ved hjelp av det spinkle samtidige materialet. Her kom den retrospektive metode til hjelp. Den ble utviklet av Bull selv og særlig av Asgaut Steinnes (1892-1973).³⁴ Gjennom et møysommelig arbeid, vesentlig på grunnlag av senere kilder, kartla Steinnes det gamle skattesystemet og den gammelnorske statens inntektsgrunnlag og konkluderte med at den var preget av ekstrem fattigdom.

Hasunds, Bulls og Steinnes' arbeider ble videreført av Andreas Holmsen, som i løpet av 1930-årene og senere i etterkrigstiden gjorde en rekke lokale studier av bosetning, jordeiendomsforhold og ødelegging som følge av pesten. Holmsens agrarhistoriske arbeid om Sogn og enda mer hans bygdebok for Eidsvoll³⁵ dannet en stor del av grunnlaget for senere slutninger om den demografiske og økonomiske utvikling i middelalderen. Den siste ble også et mønster for andre bygdebøker. Holmsen videreutviklet også den retrospektive metode og ga den klassiske fremstilling av den i en egen artikkel.³⁶ Den retrospektive metode ble også tatt i bruk på det politisk-institusjonelle området, ut fra tanken om konstans i de viktigste institusjonene på lokalplanet fra slutten av 1200-tallet til forvaltningsreformene henimot midten av 1600-tallet.³⁷

Den retrospektive metode var imidlertid ikke bare en metode, den var også et uttrykk for en ny interesse for det konstante i historien. Så man på de grunnleggende forhold når det gjaldt jordeie, administrasjon og rettsorden på lokalplanet, eller, som Bull, på den religiøse forestillingsverden, trådte bildet frem av en «lang middelalder», som varte i alle fall til et godt stykke ut på 1600-tallet. Dette betød en avgjørende endring i oppfatningen av forholdet mellom de to periodene. Middelalderen og foreningstiden blir ikke på samme måte som tidligere motsatte perioder; de utgjør til sammen «det gamle samfunn», der levekår og institusjoner i lang tid er de samme for det store flertall av befolkningen. Og når forholdene skifter, skyldes det ikke endringer i Norges politiske stilling, men sosiale og økonomiske endringer. På

33 S. Hasund, *Ikring manndauden*, Kra. 1918.

34 E. Bull, *Leding*, Kra. 1920; A. Steinnes, *Gamal skatteskippnad*, Oslo 1928-31.

35 A. Holmsen, Økonomisk og administrativ historie, *Norske bygder IV. Sogn*, Bergen 1937: 39-103; *Eidsvoll bygds historie*, Oslo 1936-50.

36 A. Holmsen, Nye metoder innen en særskilt gren av norsk historieforskning, *Historisk tidsskrift* 32, 1940: 27-45. Om den agrarhistoriske skole, se også H. Salvesen, The Strength of Tradition: A Historiographical Analysis of Research into Norwegian Agrarian History during the Later Middle Ages, *Scandinavian Journal of History* 7, 1982: 75-113.

37 Bl.a. J.A. Seip, *Lagmann og lagting*, Oslo 1933.

sentralplanet blir kontrasten mellom en sterk stat i høymiddelalderen og fra 15-1600-tallet og utover og den statlige oppløsningen som følge av folketapet og agrarkrisen viktigere enn spørsmålet om statsmakten er dansk eller norsk. Denne tankegangen har preget det meste som har vært skrevet om eldre historie frem til «den nasjonale renessanse» i de siste årene. Den retrospektive metode kunne riktig nok bety at foreningstiden ble oppfattet som et middel til å studere middelalderen. Til en viss grad var nok dette også tilfelle, men på lengre sikt har vi å gjøre med en oppvurdering av denne perioden. Ville man studere det gamle samfunn, hadde denne perioden et langt rikere kildemateriale enn middelalderen.

Et sentralt trekk her var oppblomstringen av lokalhistorien, der Edvard Bull og Oscar Albert Johnsen (1876-1954) var pionerer blant universitetshistorikerne. Denne forskningen ble fremmet gjennom Landslaget for bygde- og byhistorie, senere Landslaget for lokalhistorie (opprettet 1920) og et eget tidsskrift, *Heimen*, fra 1922. Senere ble så Norsk lokalhistorisk institutt opprettet (1955). En rekke viktige lokalhistoriske undersøkelser er blitt utført siden 1920-årene. Til sammen har disse undersøkelsene betydd en veldig økning av vår kunnskap om foreningstidens historie, en kunnskap som bare i begrenset utstrekning er blitt tatt i bruk til å skape et helhetsbilde.

Det populærvitenskapelige verket *Det norske folks liv og historie*, som kom ut i årene 1930-35, står som et klart uttrykk for de nye tendensene fra omkring 1920. Tittelen er programmatisk: det skulle være folkets historie, ikke «konger og kriger». Periodeinndelingen er i samsvar med det, med «omtrentlige» årstall, som skulle antyde viktige epoker i samfunnsutviklingen, ikke politiske regimeskifter. Foreningstiden har nå fått fire bind, mot to for middelalderen; i den sistnevnte perioden har også senmiddelalderen fått bred plass. Kriteriet for bindenes lengde er ikke lenger nasjonal storhet, men snarere mengden av kildemateriale som gjør det mulig å si noe om samfunnet og befolkningens livsvilkår. De fire bindene om foreningstiden er alle skrevet av Sverre Steen (1898-1983), som gir et fyldigere og mer detaljert bilde av denne perioden enn noen gang tidligere, i stor grad basert på egne kildestudier. Steen behandler de fleste sider av samfunnsutviklingen og legger stor vekt på det nye næringslivet i perioden, men har også fyldige avsnitt om kulturliv, religion og kirke, tro og overtro. I vurderingen av det danske styret er Steen moderat og neddemper den nasjonale tendens i tidligere forskning. Derimot følger han Sars- og Koht-tradisjonen i vurderingen av utviklingen frem mot 1814, som blir uttrykk for en langsiktig nasjonal «modning». Han er også meget opptatt av å vurdere Norges stilling innenfor helstaten innenfor de forskjellige perioder. I avslutningen på bindet om perioden 1640-1720 unnskylder han seg med at han ofte har skrevet mer om det norske rike enn om det norske folk og begrunner det med at det norske rike også har sin historie som må fortelles, og at ulykken var at de to lenge sto hverandre fjernere enn folk og rike i nabolandene.³⁸

Den sterke stilling agrarhistorien fikk i Norge er et påfallende trekk i forhold til

38 S. Steen, *Det norske folks liv og historie* V, 1640-1720, Oslo 1930: 425.

utviklingen i andre land. I nabolandet Sverige, der Weibull-skolen dominerte, hadde by- og handelshistorien en helt sentral plass innen den økonomiske historie, og den typiske forklaring på politiske handlinger var at de var bestemt av handelspolitiske motiver. By- og handelshistoriske undersøkelser forekom også i Norge, men hadde ikke den samme sentrale plass.³⁹ Det synet på byer og handel som Bull utformet og Holmsen senere overtok, gjorde også byene til en slags refleks av utviklingen i jordbruket. Med utgangspunkt i Sombarts teorier hevdet Bull at det var de store jordeierne, i første rekke kirken, som var opphavet til byene, og Holmsen brukte i forlengelse av dette byenes vekst på 1100-tallet som vitnesbyrd om økt jordegodsdannelse.⁴⁰

Den nærmeste parallellen til den agrarhistoriske orienteringen i norsk historieforskning i 1920-årene er fremveksten av Annales-skolen i Frankrike. Marc Bloch tilbrakte 4-5 måneder i Oslo i 1931, etter invitasjon fra Bull, og utga også sin bok *Les caractères originaux* der.⁴¹ Blochs forskningsinteresser gikk svært mye i samme retning som hos miljøet i Oslo, og bruken av retrospektiv metode er også et klart fellestrekk. Graden av direkte påvirkning mellom de to miljøene er likevel foreløpig uavklart. Om Bloch har lært av nordmennene eller om de to miljøene gjensidig har påvirket hverandre, gjenstår å undersøke. Det kan i alle fall ikke være tale om ensidig påvirkning fra Bloch, ettersom metoden ble tatt i bruk i Norge lenge før han kom hit. Kontakten ser imidlertid ikke ut til å ha vært fulgt opp senere, noe som kan ha sammenheng med Bulls død allerede i 1932.

Sammenligningen mellom Annales-skolen og den norske agrarhistoriske skolen byr ikke bare på likheter, men også på en karakteristisk forskjell. I Frankrike var Annales-skolens interesse for jordbruk, bønder og den vanlige befolkning et klart brudd med tradisjonen, ja, et nesten revolusjonært skritt i det sterkt sentraliserte og statsdominerte Frankrike, der i tillegg nasjonalistiske holdninger var meget sterke i tiden etter første verdenskrig. I Norge kunne historikernes holdninger til det nasjonale variere, men selve agrarhistorien sto ikke på noen måte i opposisjon til tidligere nasjonale tradisjoner. Tvert imot lot den seg utmerket forene med Sars' oppfatning av bøndene som bærere av den nasjonale tradisjon gjennom foreningstiden. Agrarhistorien bidro også til løsningen av det klassiske nasjonale problem, Norges nedgang. Ved siden av de demokratiske og venstreorienterte trekkene i norsk historieforskning er dette trolig en viktig del av forklaringen på agrarhistoriens sterke stilling.

Perioden 1910-40 er preget av flere kryssende tendenser. Den nasjonale tradisjon står fortsatt sterkt, og blir av Koht søkt forenet med et marxistisk syn som legger vekt på klassekampen. Marxisme gir et nytt bilde av middelalderen, men har mer

---

39 De sentrale skikkelser her var Alexander Bugge (1870-1929) og Johan Schreiner. Se ovf. n. 31 og Dahl 1990: 244 og 276 f.

40 E. Bull, *Kristianias historie* bd. I, Kra. 1922; Holmsen 1977: 222 ff.

41 Salvesen 1981: 90 f.; J. Sandnes, *Totalhistorie og mentalitetshistorie*, *Heimen* 1981: 561-70.

begrenset betydning for tolkningen av foreningstiden. Interessen for sosial og økonomisk historie og lokalhistorie betyr derimot et avgjørende gjennombrudd for studiet av denne perioden: Mye ny kunnskap bringes frem, foreningstiden er ikke lenger en mellomperiode som må «legitimeres». Snarere glir den sammen med middelalderen og blir en del av «det gamle samfunn». Dermed reduseres betydningen av selvstendighetstapet i 1537, og middelalderen og foreningstiden blir ikke lenger to kontrasterende faser i den store, nasjonale fortelling.

DEN KRITISKE EMPIRISME, CA. 1940-1975

Den kritiske empirisme er en vanlig betegnelse på hovedtendensen i etterkrigstidens forskning, frem til omkring 1970/75. Fra et vitenskapsekstremt synspunkt henger denne retningen sammen med viktige trekk i tidens politikk, samfunnsdebatt og allmene kultur. De store, totalitære ideologiene fra mellomkrigstiden skremte, likeledes den ideologiske forførelsen og propagandaen. Veien til erkjennelse lå i nøkternhet, saklighet og sunn fornuft. Og politikken ble oppfattet som pragmatikk og det muliges kunst. Ved Universitetet i Oslo – det eneste inntil åpningen av Universitetet i Bergen i 1948 og det eneste med filosofi, historie og samfunnsfag frem til slutten av 1950-årene – var den ledende representant for denne tankegangen filosofen Arne Næss, som fikk stor innflytelse på de nye samfunnsfagene som vokste frem i denne tiden og som gjennom Ottar Dahl også kom til å påvirke historikermiljøet.⁴²

Den kritiske empirisme ble til en viss grad også hjulpet frem av rent institusjonelle forhold. Tiden fra slutten av 1950-årene og særlig 1960-årene, var den største ekspansjonsperioden for universitetene, inkludert historikermiljøene, i norsk historie. Så sent som i 1950-årene var antall historikere i faste universitetsstillinger i Norge ikke høyere enn seks. I tillegg kom noen få stipendiater og enkelte forskere ved andre institusjoner. I 1973 var tallet, inkludert stipendiater, steget til 73 og i 1981 til 86.⁴³ Dette muliggjorde en langt sterkere spesialisering. Nå fikk vi den periodeplasseringen av stillingene vi fortsatt har, bl.a med skille mellom foreningstid og middelalder. Veksten i den akademiske profesjon økte også avstanden til det alminnelige publikum, kunne i alle fall gjøre det. Den kritiske empirisme satte altså strengere krav til vitenskapelighet og spesialisering; den institusjonelle utvikling gjorde det lettere å oppfylle slike krav.

Gjennombruddet for den kritiske empirisme går i en viss forstand tilbake til Edvard Bull og hans elever i mellomkrigstiden. Den agrarhistoriske skole, som Bull grunnla, ble den dominerende retning i eldre historie en stor del av etterkrigstiden, og her skjedde en gradvis svekkelse av det marxistiske helhetssyn. Andreas Holmsen var den sentrale skikkelsen innenfor denne forskningsgrenen det meste av etterkrigstiden. Holmsens arbeid ble videreført av hans elever, Hallvard Bjørkvik

42 Dahl 1990: 269 ff.; S. Bagge, Samfunnsvitenskapenes historie, *Universitetet i Bergens historie* bd. II, Bergen 1996.

43 Dahl 1990: 270, 291.

(f. 1924), Jørn Sandnes (f. 1926) og Kåre Lunden (f. 1930), i en rekke arbeider om jordeiendoms- og bosetningshistorie. Betydningen av den norske ødegårdsforskningen kom til uttrykk i at ødegårdsproblemet ble satt som ett av de to hovedemnene på Det nordiske historikermøte i Bergen i 1964. Dette førte i sin tur til Det nordiske ødegårdsprosjektet, den største satsingen innenfor agrarhistorien og det største fellesnordiske, historiske forskningsprosjekt til da. Prosjektet ble avsluttet i 1981 med en felles rapport på engelsk.⁴⁴ Den fellesnordiske komparasjonen viste seg vanskelig, dels på grunn av forskjellig kildemateriale, dels på grunn av uenighet om metodene – særlig svenskene hadde vanskelig for å akseptere den norske retrospektive metoden. For Norges vedkommende munnet undersøkelsen ut i en bekreftelse av det bildet Holmsen hadde tegnet i slutten av 1930-årene av en ødeprosent på 40 eller mer over store deler av landet og en reduksjon av landskylden ned til en femtedel. Årsakene til dette var ikke noe hovedemne for undersøkelsen, men i det store og hele styrket den antagelsen om pesten som den avgjørende faktor – dette ble da også bekreftet av senere demografisk forskning. Undersøkelsen ga i tillegg et klarere bilde av regionale forskjeller, og, ikke minst, av gjenreisningen på 1500- og 1600-tallet.⁴⁵

Svekkelsen av det marxistiske syn innenfor den agrarhistoriske skole kan tolkes enten som del av den almene svekkelse av marxismen i norsk arbeiderbevegelse eller som et uttrykk for overgangen fra «paradigmeskifte» til «normalvitenskap» i Kuhns terminologi. Trolig har vi å gjøre med en kombinasjon av begge forklaringer. Holmsen selv endret på viktige punkter sin marxistiske oppfatning av middelaldersamfunnet, og, delvis med unntak av Lunden har hans elever ikke gitt uttrykk for noen marxistisk helhetsoppfatning. Allerede i utgangspunktet var dessuten den agrarhistoriske forskningen meget spesialisert og empirisk orientert. Grunnlaget for alle overordnede teorier var den fullstendige undersøkelse av den enkelte gård, og denne forskningsretningen utviklet seg gjennom stadige empiriske undersøkelser og ved å ta i bruk stadig mer raffinerte metoder.

Det direkte oppgjør med det marxistiske syn kom imidlertid ikke innenfor agrarhistorien, men innenfor den politiske historie, gjennom en artikkel av Jens Arup Seip (1905-92) fra 1940.⁴⁶ Selv om Seip slutter seg til det han «oppfatter som det fundamentale i denne [den marxistiske] skoles historiske tenkning» (Seip, 1967: 187), lanserer han både metodisk og innholdsmessig nye synspunkter som på viktige punkter bryter med den marxistiske skolen. Han kritiserer den – eller i alle fall noen av dens representanter – for å neglisjere kildene til fordel for almene teorier. Videre angriper han både tesen om solidaritet innen den jordeiende overklasse og om kongemakten som redskap for denne siste. I stedet tenker han seg et

44 S. Gissel m. fl., *Desertion and Land Colonization in the Nordic Countries c. 1300-1600*, Sth. 1981.

45 J. Sandnes, *Ødetid og gjenreisning. Trøndsk busetningshistorie ca. 1200-1600*, Oslo osv. 1971.

46 J.A. Seip, *Problemer og metode og metode i norsk middelalderforskning*, i A. Holmsen (red.), *Norsk middelalder. Uvalgte avhandlinger for historiestudiet*, Oslo 1967: 187.

system i balanse, der kongens makt bygget på at han sto i en slags mellomstilling mellom de forskjellige grupperingene, bl.a. med et «funksjonelt forhold» til bonde-samfunnet.

Seips revisjon bygger på et strengere aktørperspektiv enn både hos Sars og i den marxistiske tradisjonen. Seip betrakter kollektive bevegelser som summen av enkelthandlinger og vil se gruppetilslutning som resultat av erkjente, individuelle interesser. Jordeiere står ikke nødvendigvis sammen fordi de er jordeiere; de kan like gjerne stå i et konkurranseforhold til hverandre. Dermed åpnes både for tanken om et politisk system basert på stadig konflikt og et system basert på balanse mellom interesser. Det første er det man gjerne forbinder med Seips arbeider om nyere historie. I Seips arbeider om middelalderen er det også et viktig poeng å påvise at konflikten innen overklassen har vært skarpere enn man hittil hadde ment. På den annen side ser han også samfunnet som et funksjonelt system. Statsmakten, representert ved kongen, vokser frem, ikke først og fremst fordi kongen tvinger frem en slik utvikling, men fordi der er behov for en konfliktløsende instans. Mot marxistene fremhever Seip kongen som representant for almene interesser, ikke for bestemte klassers. På dette punkt har Seip trolig mottatt viktige impulser fra den britiske konstitusjonelle skole, som går tilbake til Maitland omkring århundreskiftet og som betraktet statsutviklingen som en praktisk løsning på almene samfunnsproblemer.⁴⁷

Disse avledningene av Seips individualistiske prinsipp står egentlig ikke i noen motsetning til hverandre. Til sammen tegner de et bilde av et samfunn med hyppigere og mer varierte konflikter enn i den eldre tradisjonen, men ikke mer dyptgående. Kampen for individuelle interesser gjør det jo nemlig lettere å bygge broer og danne kompromisser enn marxistenes klassekamp. Med moderne termer kan man si at Seips aktører driver fagforeningspolitikk snarere enn klassekamp. Tross Seips vekt på individuelle interesser, regner han nemlig med at folk agerer i grupper, både i moderne tid og i middelalderen.

Parallellen til «Problemer og metode» innen foreningstidens historie er Sverre Steens bok om 1814, der han griper tilbake til de konservatives oppfatning fra det 19. århundre og langt på vei forklarer begivenhetene dette året ut fra stormaktspolitikken.⁴⁸ Første del av boken, ca. en tredjedel, behandler utelukkende den utenrikspolitiske bakgrunn. I fremstillingen av den norske politikken peker Steen hele tiden på at forventningen om en eller annen form for stormaktsstøtte, fortrinnsvis fra England, var avgjørende. Da dette håpet viste seg å være forgjeves, var der ingen annen mulighet enn å akseptere unionen med Sverige. Steen legger også vesentlig større vekt på Christian Frederiks betydning enn Sars og Koht og tilsvarende mindre på norsk patriotisme og frihetslengsel som bakgrunn for reisningen. Seip følger senere opp Steens omvurdering, i en mer poengtert og diskuterende form, og uttrykker

47 Jfr. Seip 1967: 185. Se også N. F. Cantor, *Inventing the Middle Ages*, New York 1991: 48 ff., 245 ff., 337 ff.

48 S. Steen, *1814*, Oslo 1951.

umiddelbart sin skepsis mot en forklaring «som er så smigrende for den nasjonale bevissthet» som Sars' og Kohts.⁴⁹

Mens «Problemer og metode» var et oppgjør med den marxistiske klassetenkningen, var det nye synet på 1814 et oppgjør med nasjonale tolkninger, som hadde stått sterkere i foreningstidens historie enn middelalderens. Felles for begge oppgjør var imidlertid et nytt syn på forholdet mellom det individuelle og det kollektive og mellom det «tilfeldige» og det determinerte, eller m.a.o. oppgjøret med den store, nasjonale «fortelling». Steen uttrykker det slik:

Etterpå kommer historikerne med sine registreringsapparater og viser at alt «i virkeligheten» var godt forberedt (...). Men for den som lever og handler og skal velge og vrake, er forholdet langt mer innviklet. De færreste mennesker er skapt til bare én ting. Tilfeldigheter, dårskap og kjølig overlegg kan rendyrke enkelte anlegg, mens andre degenererer. Sånn er det med alt liv, sier biologene. Når et enkelt menneske har så mange muligheter, har den kombinasjon av mennesker vi kaller folk, nasjon, neppe færre. La oss ikke i vårt hovmod innbille oss at vi kan forklare det som skjedde i 1814.⁵⁰

Det problemet Steen her formulerer, nærmest som et slags hjertesukk, er et hovedproblem i Seips historiske forfatterskap og formuleres der som forholdet mellom enkeltperson og de dypere sosiale krefter. Klarest kommer det til uttrykk i boken om sættargjerden⁵¹ og, litt senere, i *Et regime foran undergangen*. I *Sættargjerden* hevder Seip at kirkens seier i jurisdiksjonsspørsmålet i 1277 var i strid med hovedlinjen i samfunnsutviklingen. At sættargjerden kom i stand, skyldtes to enkeltpersoner, den steile, aggressive erkebiskop Jon Raude og den milde, samvittighetsomme, ettergivende kong Magnus Håkonsson. Tre år senere, i 1280, døde imidlertid kong Magnus, og kirken mistet det den hadde vunnet. Sættargjerden ble «en avsnøring på historiens historiens lange linjer».

Seip tar her opp til diskusjon en oppfatning som åpenbart har stått sentralt hos den tidligere generasjon: det er «uvitenskapelig» å tillegge enkeltpersoner avgjørende betydning. Han forsøker å teste denne oppfatningen empirisk og gir et presist svar: En enkeltperson i en sentral posisjon, slik som en konge, kan virkelig lede utviklingen i en annen retning enn den normalt ville ha tatt, men bare for en begrenset tid. Senere, i *Utsikt*, går han lenger: ved å gripe inn i flytende situasjoner kan enkeltpersoner føre utviklingen i en ny retning, slik som Christian Frederik i 1814. Folkebevegelser kan skapes ved manipulasjon fra eliten.⁵² I begge tilfeller dreier det seg imidlertid om å klarlegge *forholdet* mellom enkeltperson og dypere sosiale krefter,

49 J.A. Seip, *Utsikt over norsk historie* I, Oslo 1974: 18.

50 Steen 1951: 144.

51 J.A. Seip, *Sættargjerden i Tunsberg og kirkens jurisdiksjon*, Oslo 1942.

52 J.A. Seip, Nasjonalisme som vikarierende motiv, i *Fra embedsmannstat til ettpartistat og andre essays*, Oslo 1963: 78-85; jfr. O. B. Fure, Problemer, metode og teori i historieforskningen. Historie og vitenskapsoppfatning i Jens Arup Seips teoretiske produksjon, *Historisk tidsskrift* 1983: 379-93.

ikke om noen tilbakevenden til «begivenhetshistorien».

Seips løsning på dette spørsmålet henger sammen med hans aktørorientering og funksjonelle syn. Begge deler bringer ham i opposisjon til Sars' og Kohts utviklingstenkning. Samfunnsklasser er ikke organiske enheter som bærer med seg en århundregammel arv, de er uttrykk for summen av individuelle interesser i nåtiden. Individuelt og kollektivt tilpasser menneskene seg nye forhold; derfor må institusjoner forstås ut fra sin funksjon i øyeblikket mer enn ut fra sin opprinnelse og gradvise utvikling. Seips resonnement her faller helt sammen med det samtidige oppgjøret med utviklingstenkningen i mellomkrigstidens samfunnsforskning, f.eks. med Malinowski og Radcliffe-Brown i sosialantropologien. Skal man peke på direkte impulser, er det kanskje mest nærliggende å peke på Marc Bloch,⁵³ som avviser den tradisjonelle institusjonelle tilnærmingen til føydalismen og søker å betrakte de føydale institusjonene i et funksjonelt perspektiv.

Om man kan beklage visse sider ved den kritiske empirisme, kommer man neppe utenom at denne retningen satte en ny standard når det gjaldt systematikk og presisjon. Det kan således neppe være tvil om at Seips *Sættargjerden* i denne henseende representerer et enormt fremskritt sammenlignet med f.eks. Kohts *Norsk bondereising*. Dette inntrykket forsterkes hvis man sammenligner Seips verk med det som tidligere har vært skrevet om samme emne. I historiografiske oversikter nevnes gjerne en rekke forskere som tidligere har tatt stilling til spørsmålet, bl.a. Koht og Bull, som, i samsvar med sin klasseteori, søkte å neddempe betydningen av konflikten mellom kongemakt og kirke om jurisdiksjonsspørsmålet. Leser man denne litteraturen, oppdager man at det meste som er skrevet om dette spørsmålet før Seip, enten er rent teknisk-juridisk eller løst og impresjonistisk. Det nye hos Seip er ikke bare hans grundige kildestudium, men også – og aller mest – at han har anlagt et helhetsperspektiv på den gammelnorske strafferetten som gir ham en helt ny forståelse av hva konflikten om jurisdiksjonen dreide seg om. Uansett om man er enig eller uenig, er det Seips fremstilling all videre forskning må bygge på.⁵⁴

«De historiske problemene brenner som ild i Johan Schreiners sinn»,⁵⁵ sa Sverre Steen, i hvis sinn de ikke brant, i alle fall ikke i samme grad og på samme måte. Selv om Steen i stor grad deler sine samtidiges teoretiske orientering, er hans stil mer den jevne fortelling. Schreiner, Holmsen og særlig Seip er derimot gode eksempler på en ny fremstillingsform, der *problemet* står i forgrunnen i større grad enn før. Mens man i tidligere fremstillinger kan finne både ekstrem kildenærhet og svært abstrakte problemstillinger som ikke blir konfrontert med kildene – og til dels begge deler hos samme forfatter og til og med i samme verk – er der hos denne generasjonen en nær forbindelse mellom kilder og teori. Deres arbeider er bygget opp omkring et klart formulert problem, og alle påstander og opplysninger som presenteres, er der for å

53 M. Bloch, *La société féodale*, Paris 1939-40.

54 S. Bagge, Kirkens jurisdiksjon i kristenrettsaker før 1277, *Historisk tidsskrift* 1981: 133 f.

55 [Anm. av] J. Schreiner, *Pest og prisfall*, *Historisk tidsskrift* 34, 1946-48: 654.

løse dette problemet. Den litterære kvalitet av disse arbeidene – som ofte kan være betydelig – er av den art Ottar Dahl beskriver i sin omtrent samtidig metodelære:

Her [i kriminallitteraturen] vil det, tror jeg, være enighet blant skjønnere om at det er de rent teoretiske eller «logiske» elementer som gir den høyeste form for spenning. (...) Jeg vil ut fra dette hevde, at en god vitenskapelig framstilling kan gi en dypere tilfredsstillelse av dette spenningsbehov enn noen kriminalroman, enten framstillingen er mer eller mindre abstrakt.⁵⁶

I samsvar med denne utviklingen hevder da også Dahl i sin metodelære at etableringen av elementære data ut fra kildene og kombinasjonen av disse data til mer omfattende påstander og teorier prinsipielt er samme slags operasjon; dette i motsetning til eldre metodelære, som skilte mellom «forskning» og «framstilling».⁵⁷

Seip forlot middelalderhistorien i etterkrigstiden, men hans kritikk av den marxistiske helhetsoppfatningen, særlig synet på kongedømmet som et redskap for den jordeiende overklasse, ble videreført av Knut Helle (f. 1930), først i en programartikkel fra 1961, så i en oversikt over norsk høymiddelalderhistorie fra 1964. Helles artikkel munner ut i et empiristisk forskningsprogram, der han i den daværende situasjon anbefalte «et opprydningsarbeid med sikte på å finne fram til hva vi vet og hva vi ikke vet», et arbeid som skulle utføres «mest mulig uavhengig av spekulative teorier».⁵⁸

Disse tankene kom i stor grad til å bli retningsgivende for den følgende tidens middelalderforskning. Helle selv tok stilling til den marxistiske teorien om redskapskongedømmet i en stor monografi⁵⁹. Gjennom en omfattende undersøkelse av begrepet «gode menn», som omtales i kildene ved siden av kongen i den sentrale riksstyringen, og de institusjonelle uttrykk for denne medvirkningen i form av riksmøter og råd, kunne han konkludere med at ingen av disse institusjonene var i stand til å begrense den personlige kongemakt, og dermed avvise teorien om kongedømmet som redskap for aristokratiet.

Helles bok er imidlertid både mer og mindre enn en studie av maktforholdet mellom konge og aristokrati. Helles konklusjoner om dette maktforholdet baserer seg bare på *måten* beslutningene ble tatt på, ikke på *innholdet* i dem. Han går heller ikke inn på det mer grunnleggende spørsmål om kongemaktens interesseforankring. På den annen side gir han en detaljert redegjørelse for den rent institusjonelle utviklingen, hvordan et apparat omkring kongen gradvis bygges opp. Hans institusjonsbegrep er «realistisk-fleksibelt», på samme måte som hos Seip og i motsetning til den rettshistoriske tradisjon fra det 19. århundre. Institusjonene er ikke avgrenset

56 O. Dahl, *Grunntrekk i historieforskningens metodelære*, Oslo 1967: 133 f.

57 Jfr. særlig Dahl 1967: 31, der han understreker sitt eget funksjonelle kildebegrep i forhold til Erslev.

58 Knut Helle, *Tendenser i nyere norsk høymiddelalderforskning*, *Nytt fra norsk middelalder* II (Norsk lektorlags faglig-pedagogiske skrifter 10), Oslo 1970: 39 (oppr. i *Historisk tidsskrift* 40 (1960-61). Se også *Norge blir en stat*, Bergen 1964, 2. utg. 1974.

59 K. Helle, *Konge og gode menn i norsk riksstyring 1150-1319*, Bergen osv. 1971.

gjennom formelle regler, deres utvikling må studeres gjennom en ofte flytende praksis. Vi finner her samme tendens som i samfunnsforskningen i store deler av etterkrigstiden til å betrakte institusjonene som enten styrt av almene sosiale bevegelser eller av interessene hos rasjonelle aktører.⁶⁰ Hos Helle er der likevel generelt liten sammenheng mellom institusjonsutvikling og almen samfunnsutvikling. I den grad der er det, ligger hovedvekten på å forklare hvorfor institusjonene er blitt som de er blitt, ikke på følgene av deres virksomhet for samfunnslivet generelt. I forhold til Seip, og særlig Schreiner, neddemper Helle videre konfliktperspektivet. Statsmaktens utvikling er et svar på almene, samfunnsmessige behov, som imidlertid aldri blir diskutert særlig systematisk. Funksjonsaspektet ligger i en detaljert beskrivelse av de konkrete oppgavene de politiske organene utførte. Helles behovsperspektiv er, som Seips, i nøye samsvar med tankegangen i den britisk-amerikanske tradisjonen.

I motsetning til det som hadde vært en hovedretning i norsk forskning siden omkring 1930, og som i samtiden ble klarest representert av Seip,⁶¹ la imidlertid Helle stor vekt på å sette den norske utviklingen inn i en internasjonal sammenheng. *Konge og gode menn* inneholder en inngående behandling av forfatningsutviklingen i en rekke andre land i samtiden, så inngående at den kunne ha blitt et standard oversiktsverk hvis den hadde blitt oversatt til et internasjonalt språk. Hensikten med sammenligningen er ikke å påvise utenlandsk påvirkning, men å sette den norske utviklingen i perspektiv. Komparasjonen gjelder imidlertid de enkelte elementer i den institusjonelle utviklingen. Den tar bare i begrenset grad opp mer grunnleggende samfunnsforhold og forholdet mellom dem og de politiske systemene. Dermed bidrar den heller ikke i særlig grad til å forklare Helles observasjoner når det gjelder norske forhold.

Som helhet har Helles arbeid et mer deskriptivt preg enn Seips, i tråd med programmet fra 1961. Hans fremstillingsmåte minner mer enn f.eks. Seips om det Weibull-skolen ble kritisert for: å «gjengi hver håndbevegelse på skrivebordet i den ferdige avhandling».⁶² Helle går et skritt videre enn Seip i retning av den lærde, tekniske tradisjon fra det 19. århundre. Mens Seip søker en fornyelse av den marxistiske teori, er Helle skeptisk til teori og søker først og fremst den nøyaktige beskrivelse.

Den kritiske empirisme førte til en renessanse for politisk historie, i første rekke i form av spesialundersøkelser av institusjoner eller begivenhetsforløp. Bl.a. skrev Grethe Authén Blom (f. 1922) et stort arbeid om privilegiepolitikk, som også tar opp *innholdet* i kongemaktens beslutninger.⁶³ Også dette arbeidet er imidlertid i første

60 J. March og J.P. Olsen, *Rediscovering Institutions*, New York 1989. Jfr. også Bagge 1996 om forholdet mellom historie og samfunnsfag på dette punkt.

61 Helles viktigste meningsfeller på dette punkt er Schreiner og A.O. Johnsen, se Helle 1970: 29 ff.

62 B. Odén, Den historisk-kritiska skolan i idé-historisk belysning. *Scandia* 41, 1975: 21. Jfr. også sitatet fra Munch ovenfor.

63 G.A. Blom, *Kongemakt og privilegier i Norge inntil 1387*, Oslo 1967.

rekke en spesialundersøkelse eller snarere en serie spesialundersøkelser, som bare i begrenset utstrekning tar opp de mer almene problemer om maktforhold og forholdet mellom stat og samfunn. Lars Hamre (f. 1912) viderefører i enda høyere grad enn Helle den lærde, tekniske tradisjon fra det 19. århundre, med en rekke spesialundersøkelser, særlig om kirkehistorie og særlig om senmiddelalderen.⁶⁴ Kirkehistorie, som ellers har vært et forsømt område, ble behandlet i flere arbeider av Arne Odd Johnsen (1909-85) og senere Erik Gunnes (f. 1924), mens Gudmund Sandvik (f. 1925) har tatt opp et annet forsømt område, rettshistorien, både innenfor middelalder og nyere tid.⁶⁵ De viktigste studiene om politisk historie i foreningstiden i denne perioden ble gjort av Rolf Fladby (f. 1918) og Knut Mykland (f. 1920).⁶⁶ Fra omkring 1970 kom det så en rekke nye arbeider, dels i form av hovedoppgaver, dels i sammenheng med større prosjekter.

Et negativt syn på Hansaen hadde vært et gjennomgående trekk i forskningen siden forrige århundre. Både Schreiner og Grethe Authén Blom⁶⁷ overtok dette synet. Nyere arbeider fra slutten av 1970-årene og utover ga en mer balansert og positiv vurdering, dels ut fra den kritiske empirismes ønske om objektivitet og nøytralitet, dels på grunnlag av langt fyldigere og mer nøyaktige undersøkelser av hvordan hanseatenes handel faktisk foregikk. Hovedverket her er Arnved Nedkvitnes (f. 1947) store undersøkelse av den hanseatiske handel, som plasserer handelen på Norge i en omfattende europeisk sammenheng og som også gir et mer nyansert bilde av forholdet mellom hansakjøpmennene og norske fiskere.⁶⁸ Hansaens betydning og forholdet mellom hanseater og nordmenn blir også nyansert og utførlig behandlet av Knut Helle og Anders Bjarne Fossen (f. 1935).⁶⁹

Både læren om «det gamle samfunn» og den overveiende antikapitalistiske oppfatningen hos den nasjonale og marxistiske skole ble utfordret allerede i mellomkrigstiden av Axel Coldevin (1900-92).⁷⁰ Dette ble i etterkrigstiden fulgt opp av Stein Tveite (f. 1930).⁷¹ Begge hevdet at bøndene i det store og hele hadde fordel av handelsekspansjonen og kredittmulighetene, og Tveite angrep i tillegg tesen om

64 Større fremstillinger er *Norsk historie frå omlag 1400*, Oslo 1968 og *Norsk historie frå midten av 1400-åra til 1513*, Oslo 1971.

65 Bl.a. A.O. Johnsen, *Studier vedrørende kardinal Nicolaus Brekespears legasjon til Norden*, Oslo 1945; G. Sandvik, *Prestegard og prestelønn*, Oslo 1965 og ndf. n. 114.

66 R. Fladby, *Fra lensmannstjener til Kongelig Majestetets foged*, Oslo 1963; K. Mykland, *Skiftet i forvaltningsordningen i Danmark og Norge i tiden fra omkring 1630 og inntil Frederik den tredjes død*, Oslo 1973.

67 G.A. Blom, Norge, i V. Dybdahl (red.), *Hansestæderne og Norden (Rapport til Det nordiske historikermøde i Aarhus 1957)*, Århus 1957: 1-45.

68 A. Nedkvitne, *Utenrikshandelen fra det vestfjellske Norge*, Bergen 1983 (upubl.).

69 K. Helle, *Kongers havn og handels sete (Bergen bys historie bd. I)*, Bergen 1982 og A.B. Fossen, *Borgerskapets by (Bergen bys historie bd. II)*, Bergen 1979.

70 A. Coldevin, *Næringsliv og priser i Nordland 1700-1880 (Det hanseatiske museums skrifter 11)*, Bergen 1938.

71 S. Tveite, *Jord og gjerning. Trekk av norsk landbruk i 150 år*, Oslo 1959. Jfr. også *Engelsk-norsk trelasthandel 1640-1710*, Oslo 1962.

selvbergingsidealet i det gamle bondesamfunn, som tidligere var blitt fremhevet bl.a. av Steen og Holmsen. Denne «modernistiske» tolkningen av tidlig nyere tid er senere fulgt opp i samleverket *Norsk økonomisk historie*⁷² og i flere arbeider av Arnved Nedkvitne.⁷³

Interessen for handel og byer kommer også til uttrykk i en rekke byhistoriske arbeider. Den viktigste foranledning for disse arbeidene er byjubileer og andre oppdrag. Alle våre fire største byer fikk nå skrevet sin historie.⁷⁴ Ved Det nordiske historikermøtet i Trondheim i 1977 var også byhistorie et av hovedtemaene.⁷⁵ Hovedtendensen i disse byhistoriene er å behandle byen som «arena» for omtrentt alt som foregår der: politikk, kultur, kongelige og kirkelige institusjoner, bystyre og handel, uten noen særlig klar avgrensning av byen som sådan, som samfunn eller institusjon.⁷⁶ Dette er særlig tydelig i behandlingen av middelalderbyene, der for det første kildematerialet er forholdsvis begrenset og for det andre viktige riksinstusjoner holdt til. Totalt har disse byhistoriene gitt et vell av ny kunnskap. Særlig viktig har utforskningen av Bergens historie vært, både fordi dette var den klart største og viktigste byen gjennom hele perioden og fordi man her kunne bygge på de omfattende arkeologiske utgravningene i perioden 1956-70 og på en stor del av resultatene av Ødegårdsprosjektet. Bindet om foreningstiden gir dessuten viktig ny kunnskap om handelen i denne perioden og om utviklingen av et norsk borgerskap. Fra et kvalitativt synspunkt må imidlertid Arnved Nedkvitnes del av Oslos historie fremheves spesielt. Den utmerker seg i forhold til de tidligere verkene ved klarere problemorientering og systematikk, ved å plassere Oslo i forhold til andre byer i innland og utland og til omlandet og ved å gi en samlet syntese av politikk, økonomi og kulturelle og mentale forhold. – Men med dette verket er vi allerede i vår neste og siste periode.

Seip og hans generasjon fullbyrdet det brudd med Sars' og Kohts «nasjonale fortelling», som var forberedt allerede omkring 1920. Dette bruddet rettet seg ikke bare mot den nasjonale ideologi, men også mot selve utviklingstanken. I etterkrigstiden reagerte Seip tilsvarende skarpt da utviklingstenkningen dukket opp igjen i samfunnsvitenskapene hos Talcott Parsons og Stein Rokkan.⁷⁷ En tilsvarende holdningsendring kan utvilsomt påvises i etterkrigstidens forskning generelt. Men teo-

72 S. Dyrvik m.fl., *Norsk økonomisk historie* I, Bergen osv. 1979.

73 Nedkvitne 1983 og «*Da Bønderne seilte og Jegterne for*», Oslo 1988.

74 G.A. Blom, *St. Olavs by 1000-1537*, Trondheim 1956; B. Sogner, *Kjøpstad og stiftstad 1537-1807*, Trondheim 1962; K. Helle, *Stavanger fra våg til by*, Stavanger 1975; Helle 1982 og Fossen 1979; A. Nedkvitne og P. Norseng, *Oslo bys historie* I, Oslo 1991; K. Sprauten, *Oslo bys historie* II, Oslo 1992.

75 K. Helle og A. Nedkvitne, Norge, i G.A. Blom (red.), *Urbaniseringsprosessen i Norden* I, Oslo 1977: 189-286; B. Sogner, Norge, *ibid.* II: 49-89.

76 Et unntak fra dette – utenfor vår periode – er K. Mykland, *Fra Søgaden til Strandgaten 1807-1880* (Trondheim bys historie bd. 3), Trondheim 1955.

77 J.A. Seip, *Modellenes tyranni*, i *Periferi og sentrum i historien* (Studier i historisk metode 10), Oslo 1975: 101-28.

retiske standpunkter blir sjelden særlig tilspissede og eksplisitte hos historikere. Både utviklingsteoriene og motstanden mot dem tar en mer moderat og indirekte form. I en mer almen forstand fortsatte historien å være en «fortelling» om viktige sosiale endringer. Enheten var i like høy grad som tidligere den norske nasjon, og problemstillingene i stor grad de samme som man hadde overtatt fra den mer eksplisitt nasjonale historieskrivning: rikssamling, statsdannelse og selvstendighetstap i middelalderen, økonomisk nedgang og ny oppgang den følgende tiden og frigjøringsverket i 1814. Et stort antall historikere og klarere profesjonalisering bidro til å gi økt kunnskap på en rekke enkeltområder, og gjennomgående holder denne periodens forskning et jevnere og høyere nivå rent metodisk enn forskningen før krigen. Sammenligner man de to etterkrigsgenerasjonene, «generasjonen fra 1930-årene» og «generasjonen fra 1950-årene», er hovedinntrykket at det i den siste er skjedd en utvikling i retning av spesialisering og begrensede detaljstudier.

TRADISJON OG FORNYELSE 1975-95

Tiden omkring 1970 danner på mange måter et skille både i historiefaget og i humanistisk og samfunnsvitenskapelig forskning generelt, med studentopprøret, den marxistiske renessanse og – fra historiefagets synspunkt – utfordringen fra de nye samfunnsvitenskapene. Et karakteristisk uttrykk for disse nye tendensene i historiefaget er tre artikler om fagets fremtid, skrevet i anledning hundreårsjubileet for Den norske historiske forening i 1970.⁷⁸ Her er det dominerende perspektiv forholdet til samfunnsvitenskapene og, hos to av artikkelforfatterne (Bull og Langholm), ønsket om å erstatte den tradisjonelle politiske historien med sosialhistorie, som skulle være «historie nedenfra». Innenfor eldre historie virker dette ikke særlig nytt, ettersom sosialhistorien allerede i lang tid hadde vært det foretrukne felt. Samfunnsvitenskapene var imidlertid en klar utfordring, og gradvis kom også den kritiske empirisme under angrep. Hvor mye som har endret seg i de siste tyve årene, kan utvilsomt diskuteres. Min egen opplevelse av denne perioden er likevel en ganske betydelig forandring i den alminnelige orientering. I 1960-årene hadde man følelsen av at faget hadde lagt bak seg de store ideologiene og de subjektive oppfatningene fra perioden før, at der var alminnelig konsensus på det metodiske og teoretiske plan og at det som foresto, var en jevn vekst i ny kunnskap. I dag har man på en helt annen måte følelsen av en flytende situasjon, et ønske om stadig fornyelse og skiftende oppfatninger av hvordan denne fornyelsen bør være. «De spekulative helhetsoppfatninger» er klart på vei tilbake, og i tillegg har vi fått en rekke nye forskningsområder som ikke bare er kommet i tillegg, men også har utfordret det etablerte syn.

Cappelens nye Norgeshistorie, redigert av Knut Mykland, som ble utgitt i årene 1975-80, står på flere måter som uttrykk for nye tendenser. Den kritiske empirisme

78 E. Bull, Historisk vitenskap foran 1970-årene, *Historisk tidsskrift* 49, 1970: 245-59; S. Langholm, *Periferi og sentrum i historieforskningen*, *ibid.*: 260-70; J.A. Seip, *Historieforskningen i fremtiden*, *ibid.*: 271-85.

hadde etablert et skarpere skille mellom vitenskapelig og populær historieskrivning enn i tidligere generasjoner, og idealet for denne skolen var klart spesialundersøkelsen. Riktignok utga Aschehoug i begynnelsen av 1960-årene en norgeshistorie redigert av Johan Schreiner, men her var forfatterne nesten uten unntak perifere i fagmiljøet, og verket fikk liten betydning. I motsetning til det tidligere verket var Cappelens Norgeshistorie skrevet av faghistorikere, dels etablerte størrelser, dels folk som var unge og lovende. Den historiske syntese var igjen kommet på dagsordenen. På denne måten tok Cappelens Norgeshistorie opp tråden fra *Det norske folks liv og historie* fra 1930-årene.

I motsetning til dette tidligere verket ble den nye norgeshistorien inndelt etter den politiske historien. Tross redaktørens egen periodeforankring – eller kanskje på grunn av den? – fikk middelalderen større plass i forhold til foreningstiden, fire bind på hver periode, men da riktignok slik at det første middelalderbindet begynte omkring 800 i stedet for omkring 1000. På begge områder finner vi altså en mer «tradisjonell» orientering. I forhold til programerklæringene fra 1970 kunne det dermed se ut som sosialhistoriens plass var blitt svekket. Med visse unntak er det da også riktig å si at Cappelens Norgehistorie betød en renessanse for den politiske historien. Men først og fremst var den et forsøk på en klarere kobling mellom de to enn det som hadde vært tilfelle i perioden før. I praksis kom dette til uttrykk på nokså forskjellig måte i de forskjellige bindene.

Kåre Lundens bind om høymiddelalderen artet seg som et kraftig oppgjør med den kritiske empirisme, representert ved Seip og særlig Helle – et oppgjør som også kom til uttrykk i flere andre arbeider.⁷⁹ Lunden aksepterte Seips og Helles oppvurdering av den personlige kongemakt, men hevdet samtidig – enda sterkere enn den tidligere marxistiske tradisjonen – at kongedømmet som institusjon var et redskap for det jordeiende aristokrati. Denne oppfatningen søkte han å underbygge gjennom en totalberegning av landets ressurser og fordelingen av dem. Konklusjonen ble et enda dystre bilde av klassesmakten og bøndenes situasjon enn i tidligere, marxistisk forskning. Overklassen disponerte ca. en tredjedel av de tilgjengelige ressursene, hvilken innebar at det store flertallet av befolkningen levde på eksistensminimum, ca. 2000 kalorier pr. dag.

Mens Lundens bilde av selve det økonomiske forhold mellom bøndene og overklassen i hovedsak viderefører tidligere marxistisk tenkning, er hans *forklaring* på dette bildet langt på vei ny. I motsetning til Holmsen, som i hovedsak betrakter staten som en avhengig variabel, gjør han staten til en aktiv kraft i undertrykkelsen av bondebefolkningen. Utbyggingen av bøndene etableres for alvor ved militære midler under borgerkrigene, og i den følgende tiden opprettholdes den gjennom kongemaktens «terrorapparat». Lunden bryter dermed med den påfallende sterke «sivile» tradisjonen i norsk historieforskning, og tillegger krig og militærmakt

79 K. Lunden, *Norge under Sverreætten*, bd. 8 i K. Mykland (red.), *Norges historie*, Oslo 1976; *Det norske kongedømmet i høgmellomalderen* (ca. 1150-1319) – Funksjon, makt, legitimitet, i R. Slagstad (red.), *Om staten*, Oslo 1978: 28-45.

avgjørende historisk betydning. På dette punkt er han i samsvar med sentrale tendenser i samtidig internasjonal forskning, som betrakter staten – særlig i tidlig nyere tid – som parasittisk og krigen som den avgjørende drivkraft i statsutviklingen.⁸⁰

Utbyggingen av statsmakten og følgene av dette for befolkningen blir også tatt opp i Myklands i bind.⁸¹ Mykland åpner med å peke på to fenomener som karakteriserer perioden: krigen og dermed utbyggingen av statsapparatet og den økonomiske og befolkningsmessige stagnasjon. I den følgende fremstillingen peker han på en klar sammenheng mellom de to. Presset på bøndene ble hardere i denne perioden enn noen gang tidligere eller senere. Hos Mykland blir dermed, på samme måte som hos Lunden, krigen en avgjørende drivkraft i statsutviklingen, samtidig som statsutviklingen i sin tur fører til avgjørende samfunnsmessige endringer. I hovedsak er dette endringer som ikke kommer den alminnelige befolkning til gode. Som hos Lunden er staten for Mykland et «apparat», med en viss relativ autonomi. I motsetning til Lunden, betrakter Mykland imidlertid ikke staten uten videre som en tvangs- og klassesstat. For det første befinner den seg i en mellomstilling mellom en rekke kryssende interesser, og for det andre har den klare interesser i retning av å føre en bondevennlig politikk. Tross krig og nød og sterke skatteøkninger forble byrdene på norske bønder moderate. Grunnen til dette var bøndenes militære betydning. På samme måte som hos Sars blir dermed forsvaret av bondefriheten en hovedlinje i foreningstidens historie. Men mens denne friheten hos Sars blir berget gjennom bøndenes seige forsvar og motvilje mot statsmakten, blir de norske bøndene hos Mykland støttespillere for kongemakten og utvikler en slags helstatspatriotisme.

Tross høyst forskjellig helhetsoppfatning, stemmer Lunden og Mykland overens i å søke en omfattende samfunnshistorisk syntese – for såvidt i tråd med oppfatningen i de to periodene før den kritiske empirisme – og i å tillegge statsmakten en mer selvstendig betydning i denne syntesen enn den tidligere marxistiske tradisjonen hadde gjort. Det klareste alternativet til denne oppfatningen finner vi i Ståle Dyrviks (f. 1943) bind om perioden 1720-84. Her får kongene og det politiske apparat liten plass og tillegges liten betydning, mens hovedvekten ligger på det lokale bondesamfunn, som fremstilles som omtrent uberørt av det som foregår på høyere nivåer i samfunnet.⁸² Dyrviks angrepsvinkel er delvis uttrykk for en arbeidsfordeling mellom ham og Mykland, men er også uttrykk for et historiesyn utformet på grunnlag av en ny disiplin, den historiske demografi.

80 Bl.a. G. Duby, *Guerriers et paysans* Paris 1974; C. Tilly (red.), *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton 1975.

81 K. Mykland, *Under nødsår og krig 1648-1720*, bd. 7 av K. Mykland (red.), *Norges historie*, Oslo 1978.

82 S. Dyrvik, *Den lange fredstiden 1720-1784*, bd. 8 i K. Mykland (red.), *Norges historie*, Oslo 1978.

DISKUSJONEN OM STATEN

Cappelens Norgeshistorie ble innledningen til en livlig diskusjon om staten, både når det gjaldt middelalderen og foreningstiden. Myklands syn på denne perioden er videreført i samleverket *Norsk økonomisk historie*, mens Lunden har gitt uttrykk for de samme synspunkter som for middelalderens vedkommende, men uten den samme omfattende kvantifisering.⁸³ Øystein Rian (f. 1945) representerer et mellomstandpunkt.⁸⁴

Forskningen i senere tid har brakt en viss enighet om utviklingen av skattene over tid, med stigning i krigsperioden fra 1620-årene og utover og utflating eller reduksjon i fredsperioden etter 1720. Der er også en viss enighet om hvor store de totale skattene var, derimot ikke om hvor stor del av den enkelte bondes inntekter som gikk til skatt. En del av forklaringen på denne uenigheten er at bøndenes totale ressurser er enda vanskeligere å beregne enn størrelsen på skatten. En annen er at vi må regne med meget forskjellige forhold i forskjellige deler av landet. Ved siden av «tilfeldige» variasjoner, som man må ned på lokalplanet for å oppdage, ser det ut til å være et gjennomgående trekk at «tradisjonelle» jordbruksinntekter ble beskattet hardere enn binæringer av fiske og skogsdrift. Også Myklands syn på sammenhengen mellom skatt og militærtjeneste er blitt anfektet. Man har dels pekt på at et ganske effektivt tvangsapparat etterhvert ble bygget ut, dels forklart soldatutskrivning som den mest egnede form for utbytting i et land der jordbruket ga lite overskudd.⁸⁵

Et annet spørsmål som har stått sentralt, er bøndenes politiske innflytelse. Flere av undersøkelsene i det store nordiske prosjektet om sentralmakt og lokalsamfunn la vekt på at bøndene, også under eneveldet, hadde sine egne politiske organer med myndighet til å avgjøre saker, slik som skolevesen og fattigforsorg.⁸⁶ I en stor undersøkelse fremhever Steinar Imsen (f. 1944) en kontinuerlig «bondekommunistisk» tradisjon, fra høymiddelalderen og frem til begynnelsen av 1600-tallet, der bøndenes lokale organer, i full forståelse og nært samarbeid med kongemakten og dens representanter, behandlet og avgjorde en rekke saker, særlig innenfor rettsve-

83 K. Lunden, Norsk økonomi under dansk styre, *Historisk tidsskrift* 1980: 88-108. Den følgende debatten mellom Lunden på den ene siden og Tveite og Dyrvik på den andre finnes i *Historisk tidsskrift* 1980: 315-23 og 1981: 180-204 og 368-70.

84 Ø. Rian, Hvem og hva var staten i Norge?, *Magtstaten i Norden i 1600-tallet og de sociale konsekvenser* (Rapporter til den XIX nordiske historikerkongres, Odense 1984, bd. I), Odense 1984: 73-97; Danskertiden som univers – ulikheter i tid og rom, *Heimen* 1989: 67-83; Den frie og stolte norske bonden. Myter og realiteter, i H. Winge (red.), *Lokalsamfunn og øvrighet i Norden ca. 1550-1750*, Oslo 1992: 117-59.

85 Rian 1992: 145; J. Lindegren, Ökade ekonomisk krav och offentliga bördor 1550-1750. Lokala konsekvenser och reaktioner, i Winge 1992: 191-95.

86 S. Dyrvik, Avgjerdsprosessen og aktørane bak det offentlige fattigstellet i Norge 1720-1760, i *Oppdaginga av fattigdomen: Sosial lovgjeving i Norden på 1700-talet*, Oslo 1983: 109-84. For prosjektet som helhet, se H. Gustafsson, *Political Interaction in the Old Regime*, Lund 1994.

senet.⁸⁷ I og for seg er ikke eksistensen av slike institusjoner bevis for at bøndene hadde stor politisk innflytelse. Tilsvarende institusjoner fantes over hele Europa i samtiden. Delegasjon til lokalsamfunnet er den enkleste og billigste løsningen på saker som regimet selv ikke har noen interesse av å blande seg opp i, slik som fattigvesenet. Igjen gjelder det at politikkenes substans mer enn dens form må være det avgjørende kriterium. Her kan Imsen peke på at de bondekommunale organene dels var i stand til å avgjøre saker som var viktige for bøndene innad, dels kunne hevde bøndenes interesser overfor myndighetene. Under eneveldet ble riktignok det lokale selvstyret redusert, men bøndene kunne fortsatt henvende seg til myndighetene i København gjennom supplikker og ha rimelige muligheter til å gjøre sin innflytelse gjeldende. Dette kan bidra til å forklare at de bare unntaksvis grep til væpnet oppstand.⁸⁸

Generelt ble de fleste avgjørelser når det gjaldt lovgivning, privilegier, næringspolitikk, administrative forhold osv. – dvs. de fleste saker, unntatt statens hovedinteresser, utenrikspolitikk og krig – tatt etter lokalt initiativ eller i alle fall etter at lokale instanser hadde fått uttale seg. Bøndene var selvsagt ikke den viktigste av disse lokale instansene. Embetsmenn, borgere og mektige personer med innflytelse i København hadde langt større muligheter til å få sitt igjennom. Bøndene sto imidlertid ikke overfor en enhetlig overklasse; kunne de få støtte på høyere hold, og det forekom relativt ofte, hadde de mulighet til å påvirke avgjørelsene. I praksis varierte deres innflytelse sterkt fra sak til sak. F.eks. hadde de liten innflytelse i bergverksaker, der staten selv var sterkt engasjert,⁸⁹ men betydelig større når det gjaldt regulering av skogsdrift.⁹⁰ Hovedinntrykket er at norske bønder hadde noe større innflytelse på denne måten enn bøndene i nabolandene.

Når det gjelder middelalderen, har debatten vært mindre livlig. Helle har i polemikk mot Lunden opprettholdt sitt tidligere syn,⁹¹ og Holmsen har beveget seg i retning av Seip og Helle: den norske staten var grunnlagt på makt, men kom i økende grad til å bli bygget på rett. Der var imidlertid forskjell mellom kongemaktens bondevennlige intensjoner og de lokale ombudsmennenes praksis.⁹² Selv har

87 S. Imsen, *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart I-II*, Trondheim 1990 (=1990a) og 1994.

88 R. Fladby, *Samfunn i vekst under fremmed styre*, Oslo 1986: 209-12; J. Sandnes, *Kniven, ølet og æren. Kriminalitet og samfunn i Norge på 1500- og 1600-tallet*, Oslo 1990: 92 ff.; S. Imsen, *Bondemotstand og statsutvikling i Norge ca. 1300 til ca. 1700*, *Heimen* 1990: 79-95; J. Sandnes, *Bondeopposisjon i Norden ved utgangen av middelalderen og i nyere tid*, i K. Tønnesson (red.), *Normer og sosial kontroll i Norden ca. 1550-1850 (Det 22. nordiske historikermøte)*, Oslo 1994, rapport II), Oslo 1994: 45-61.

89 A.H. Nagel, *Avgjørelsesprosessen omkring bergprivilegier i Norge på 1700-tallet, i Industri og bjergverksdrift. Priviligering i Norden i det 18. århundrede*, Oslo 1985: 175-244.

90 Ø. Rian, *Skogspolitikk i Norge 1724-1740, i Skog och brännvin: Studier i näringspolitiskt beslutsfattande i Norden på 1700-talet*, Oslo 1984: 129-77.

91 K. Helle, *Nye og gamle synspunkter på det norske middelaldersamfunnet*, *Heimen* 17, 1977: 507-22 og Litt mer om det norske middelaldersamfunnet, *Heimen* 18, 1978: 83-88.

92 A. Holmsen, *Nye studier i gammel historie*, Oslo 1976: 159-85 o.fl.st.

jeg forsøkt å videreføre Lundens undersøkelse av endringene under borgerkrigene og pekt på borgerkrigene som et resultat av konkurransen innen aristokratiet og selve krigens betydning for utviklingen av statsmakten. På den annen side førte krigen ikke bare til en mobilisering av aristokratiet, men også av bøndene. Dermed ble resultatet av borgerkrigene en stat av Seips og Helles type, med et «funksjonelt forhold» mellom kongemakt og bondesamfunn, der kongemakten var nødt til å føre en bondevennlig politikk på grunn av bøndenes militære betydning.⁹³ Det må her tilføyes at bøndenes militære betydning trolig ga dem større makt i middelalderen enn i foreningstiden, fordi avstanden i militær effektivitet mellom et bondeoppbud og trenede og profesjonelle styrker da var mindre. Dessuten var faktisk skattene langt lavere. Derimot var landskylden tilsvarende høyere, noe som unektelig peker i retning av den tradisjonelle oppfatningen av befolkningspress som hovedforklaring på den sosiale lagdeling i middelaldersamfunnet.

Hadde så bøndene noen positiv interesse av staten? Middelalderhistorikere har gjerne betraktet rettshåndhevelsen som en «servicefunksjon».⁹⁴ Nyere internasjonal forskning, som har fjernet seg fra Maitland-tradisjonens «funksjonelle» syn på statsmakten, har ofte argumentert imot dette synet. Når det gjelder Norge, kan man dels peke på konfliktløsende mekanismer i det førstatalige samfunn, dels på korrupsjon i den offentlige rettshåndhevelse og dels på at de nye offentlige myndighetene, kirken og staten – den siste særlig i foreningstiden – kriminaliserte nye forhold. Der er likevel en del som tyder på at den offentlige rettshåndhevelsen i alle fall delvis fylte et behov hos befolkningen.⁹⁵ I den grad rettshåndhevelsen i foreningstiden har vært undersøkt, er hovedinntrykket rettferdighet og omhyggelig saksbehandling, tross det som fra vårt synspunkt fortøner seg som barbarisk strenghet i strafferetten.⁹⁶

Til en viss grad blir vel senmiddelalderen, da statsmakten var svak, selve testen på spørsmålet om statsmaktens funksjonsaspekt. Her var det lenge vanlig å hevde at statsmakten brøt omtrent fullstendig sammen som følge av agrarkrisen. Nyere undersøkelser, av Grethe Authén Blom og Steinar Imsen, tyder på at dette ikke var tilfelle, men at statsmakten langt på vei fortsatte å fungere omtrent som før.⁹⁷ Dens inntektstap var også mindre enn landskyldfallet. En mulig forklaring på dette kan nettopp være at man nå var kommet ned på «grunnfjellet» av statlige funksjoner og at bøndene støttet opp om det minimum av statsapparat de selv hadde interesse av.

Diskusjonen om statsmakten er i det store og hele blitt ført uavhengig av spørs-

93 S. Bagge, *Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen*, *Historisk tidsskrift* 1986: 145-97; *State Building in Medieval Norway*, *Forum for utviklingsstudier* 1989: 129-47.

94 Seip 1967: 180 ff.

95 Bagge 1989: 139 ff.; W.I. Miller, *Bloodtaking and Peacemaking*, Chicago 1990: 297-99.

96 En ny, meget utførlig undersøkelse er T. Hansen, *Bergen lagting som straffedomstol i appellsaker 1702-1737*, Bergen 1993. Jfr. Opposisjonsinnlegg fra S. Sogner og A.H. Nagel og svar fra Hansen, *Historisk tidsskrift* 1992: 59-98.

97 G.A. Blom, *Norge i union på 1300-tallet II*, Trondheim 1992: 543-711; Imsen 1990a: 139 ff.

målet om staten var rent norsk eller en dansk-norsk helstat. Den nasjonale bølge har i 1990-årene imidlertid også nådd Norge, godt hjulpet av EU-kampen. Slik har Lunden gjenopplivet den spesifikt nasjonale tolkning av dansketiden og pekt på det tap for Norge som lå i at en stor del av de norske statsinntektene ble overført til hoffet og sentraladministrasjonen i København.⁹⁸ Det må understrekes at dette spørsmålet er et helt annet enn spørsmålet om utbytting av bøndene. Her dreier det seg om disponering av overskuddet av utbyttingen. Hadde dette overskuddet blitt brukt i Norge, ville det trolig ha ført til ekspansjon i norsk håndverk, industri og handel, i tillegg til at Oslo var blitt en vakrere by og at landet ville ha fått et rikere intellektuelt og kulturelt liv. Spørsmålet er så om dette overskuddet ville ha vært tilstrekkelig til å finansiere en egen norsk stat. Ville f.eks. den norske andelen av det dansk-norske fellesforsvaret vært tilstrekkelig til å forsvare Norge mot Danmark og/eller Sverige? Eller ville den selvstendige norske staten ha måttet legge så mye større byrder på bøndene at vi kan spørre med Sars: Var prisen for den norske bondefriheten undergangen for den selvstendige norske stat?

Et uttrykk for «den nasjonale bølge» er også den nye debatten om 1814. I sin behandling i Cappelens Norgeshistorie griper Mykland delvis tilbake til tradisjonen fra Sars og Koht.⁹⁹ Han regner riktignok ikke med noen utpreget uavhengighetslengsel i Norge i tiden frem til 1814. Tvert imot tegner han et overveiende positivt bilde av regimet under den liberale perioden etter 1784 og slutter seg i denne sammenheng til Mary Wollstonecrafts utsagn i en reiseberetning fra denne tiden om at nordmennene var det frieste folk i Europa. Derimot betrakter han den politiske og samfunnsmessige modning som foregikk i Norge i tiden frem til 1814 som en viktig forutsetning for frigjøringsverket. Christian Frederik var nok viktig, men reisen mot Kielfreden og etableringen av Eidsvollsgrunnloven lar seg ikke forklare uten en sterk opinion i det norske folk. I det siste har Lunden gått videre i denne retning. Det viktigste nye hos ham er at han eksplisitt tar stilling til den nyere internasjonale debatten om nasjonalismen, der han slutter seg til A.D. Smiths syn på en kontinuitet mellom nasjonalisme i tradisjonelle og moderne samfunn og ser fremveksten av nasjonale ideer i Norge omkring 1800 i sammenheng med begynnende modernisering av det norske samfunnet.¹⁰⁰

Den nye, internasjonale debatten om nasjonalismen har også ført til at spørsmålet om nasjonal bevissthet i tidligere tider er blitt tatt opp. Det 19. århundres forskning ser i stor grad ut til å ha tatt det for gitt at lignende nasjonale holdninger som i samtiden også fantes tidligere, og har gjerne bedømt historiske aktører ut fra deres grad av patriotisme. Under den kritiske empirisme ser man i omtrent like stor grad ut til å ha tatt det for gitt at slike holdninger ikke fantes. I senere tid har Lunden klart hevdet at en nasjonal bevissthet fantes i Norge i middelalderen og at statsmakten

98 Lunden 1980: 96-99; Dansketida og kontrafaktiske teorier, *Heimen* 1989: 100-14.

99 K. Mykland, *Kampen om Norge 1784-1814*, bd. 9 i K. Mykland (red.), *Norges historie*, Oslo 1978.

100 K. Lunden, *Norsk grålysning*, Oslo 1992.

hadde bred, folkelig oppslutning, uten at han i særlig grad har satt denne nye oppfatningen i forhold til sin eldre om et grunnleggende motsetningsforhold mellom bondesamfunn og statsmakt.¹⁰¹ Selv har jeg forsøkt et oppgjør med eldre nasjonale myter, som den kritiske empirisme stort sett har unnlatt å ta, samtidig som at jeg har akseptert at «det funksjonelle forhold» mellom konge og bondesamfunn må ha resultert i en viss grad av patriotisme fra 1200-tallet og utover.¹⁰² Disse spørsmålene bør imidlertid bli gjenstand for grundigere behandling; særlig vil det være interessant med en nøyere undersøkelse av senmiddelalderen.

Diskusjonen om staten de siste tyve årene har ikke ført til noen almen enighet. Likevel kan visse fellestrekk hos debattantene konstateres i forhold til tidligere diskusjoner. Forskjellen mellom den selvstendige norske stat i middelalderen og foreningstidens helstat har spilt liten rolle i diskusjonen, forsåvidt i samsvar med en hovedtendens i forskningen siden omkring 1920. Lunden er bare delvis et unntak fra dette, siden han tenker seg middelalderstaten som like undertrykkende for den alminnelige befolkning som foreningstidens stat. I forhold til perioden nærmest før har man mer energisk tatt opp forholdet mellom staten og samfunnet som helhet. Selve analysen av dette forholdet har imidlertid i stor grad bygget på og videreført tanken om staten som «apparat», uten noen helt klar forankring i en enkelt klasse. Dette synet kan både kombineres med tanken om en dysfunksjonell og undertrykkende stat og med en stat i et funksjonelt forhold til samfunnet i balanse mellom forskjellige grupper.

DEMOGRAFI, FAMILIEHISTORIE OG KVINNEHISTORIE

Historisk demografi¹⁰³ i Norge går tilbake til Aschehougs, Sundts og Sars' arbeider i forrige århundre, men så skjedde det lite før slutten av 1960-årene. Den nye interessen for emnet har sammenheng med verdens befolkningsproblem, selv om den historiske demografi bare i begrenset grad har karakter av anvendt eller politisk engasjert forskning. Derimot har den vært opptatt av å forstå de store demografiske endringene fra slutten av 1700-tallet som har ledet frem til dagens situasjon. Den første store demografiske undersøkelsen i denne nye fasen ble gjort av en engelsk forsker, Michael Drake, på grunnlag av bispedømmelister og Eilerts Sundts materiale.¹⁰⁴ Et nytt skritt ble tatt gjennom tilretteleggelsen av folketellingen av 1801 på EDB. Initiativet kom fra Mykland, og det praktiske arbeidet ble utført under ledelse av Jan Oldervoll (f. 1944). Dette er den første nominative folketellingen i Danmark-Norge og en av de første i verden som omfatter *hele* befolkningen, ikke bare familieoverhoder, og som dessuten gir opplysninger om yrke, bosted og alder.

101 K. Lunden, Was there a Norwegian National Identity in the Middle Ages?, *Scandinavian Journal of History* 19, 1994: 19-33.

102 S. Bagge, Nationalism in Norway in the Middle Ages, *Scandinavian Journal of History* 19, 1995: 1-18.

103 For det følgende, se særlig W. Hubbard, Historical Demography, i W. Hubbard m.fl. (red.), *Making a Historical Culture*, Oslo 1995: 311-24.

104 M. Drake, *Population and Society in Norway 1735-1865*, Cambridge 1969.

Avgjørende ble imidlertid kontakten med internasjonal forskning, i første rekke Louis Henrys familierekonstruksjonsmetode. Denne metoden ga helt andre muligheter til å følge de demografiske bevegelser innen den enkelte familie og aldersgruppe enn tidligere metoder, som bygget på skattematrikler og folketellinger. Ståle Dyrvik studerte hos Louis Henry i Paris i 1971-72. Han var den første i Norge som tok familierekonstruksjonsmetoden i bruk, i en undersøkelse fra Etne fra 1971. I 1979 kom Sølvi Sogner (f. 1932) med en tilsvarende undersøkelse fra Rendalen. Senere er en lang rekke slike studier blitt utført fra forskjellige deler av Norge. Mellom 1970 og 1990 er det skrevet over 100 hovedoppgaver med demografisk emne, oftest lokale undersøkelser. I neste omgang nådde den historiske demografi også middelalderforskningen. Lars Walløe (f. 1938) understreket betydningen av kontinuerlige pestepidemier i senmiddelalderen og tidlig nyere tid,¹⁰⁵ og O.J. Benedictow (f. 1941) har senere foretatt en omfattende undersøkelse av forløpet av pesten i 1349-50, med sikte på å vise hvordan smitten bredte seg og forklare hvorfor et tynt befolket land som Norge kunne bli like hardt rammet som land med tettere bosetning.¹⁰⁶

Den demografiske forskning ga ikke bare ny kunnskap; den rettet også historikerens oppmerksomhet mot nye fenomener.¹⁰⁷ Ved studiet av de såkalte demografiske kriser fant man særlig årsaken i epidemier, snarere enn hungersnød, selv om problemet fortsatt er gjenstand for diskusjon. Dermed fikk bakterienes vandringer en sentral plass i den historiske forklaring, på bekostning av teknologi, forhold mellom befolkning og ressurser eller samfunnets fordelingsmekanismer. Når det gjaldt menneskelig adferd, festet man særlig oppmerksomheten ved lokalplanet og den enkelte familie. Befolkningsveksten reguleres gjennom sene ekteskap og ved at en relativt høy prosent av befolkningen aldri gifter seg. Denne reguleringen er bestemt av at den yngre generasjon skal kunne overta den eldres ressurser noenlunde uavkortet. Gjennomsnittlig ekteskapsalder faller dermed noenlunde sammen med gjennomsnitts dødsalder for foreldregenerasjonen. Den demografiske forskningen bidro dermed til en forskyvning av interessen, dels i retning av rene naturfenomener, dels i retning av holdninger og beslutninger i den enkelte familie og det enkelte lokalsamfunn.

Dermed ble også *familiehistorie* et viktig emne, med studier av ekteskapsmønstre, husholds- og familiestørrelse, arbeidsfordeling i husholdet og offentlige myndigheters familiepolitikk.¹⁰⁸ Et karakteristisk trekk ved denne forskningen, både internasjonalt og i Norge, var oppgjøret med forestillingen om storfamilien i eldre tid, en forestilling som i middelalderen var kommet til uttrykk i tanken om «ættensamfunnet».¹⁰⁹ I nær sammenheng med familiehistorien står *kvinnehistorien*, som

105 L. Walløe, Pest og folketall 1350-1750, *Historisk tidsskrift* 1982: 1-45.

106 O.J. Benedictow, *Plague in the Late Medieval Nordic Countries*, Oslo 1992.

107 For det følgende, se særlig Dyrvik 1978 og *Historisk demografi. Ei innføring i metodane*, Oslo 1983.

108 En oversikt er S. Sogner, *Far sjøl i stua og familien hans*, Oslo 1990, med henv. til tidligere arbeider.

109 Se bl.a. Bagge 1986: 149 ff. m. henv.

vokste frem i 1970-årene i sammenheng med fremveksten av den nye kvinnebevegelsen. Kvinnehistoriske arbeider innenfor eldre historie har for det meste hatt nær tilknytning til familiehistorien, men har også tatt opp kvinners yrkesaktivitet utenfor hjemmet og deres rettsstilling, både arverett og behandlingen av kvinner i strafferetten. Der har også vært gjort studier av deres politiske rolle og av oppfatningen av mannlighet og kvinnelighet i sagalitteraturen.¹¹⁰ I hovedsak har den kvinnehistoriske forskningen om eldre historie bestått av empiriske detaljstudier som nok har gitt nye kunnskap, men som ikke egentlig kan sies å være noen utfordring til etablerte teorier innen tradisjonell historisk forskning. Mulighetene til å gjøre noe slikt gjennom mer systematisk bruk av kjønn som kategori skulle imidlertid avgjort være til stede.

KULTURHISTORIE, IDEHISTORIE OG MENTALITETSHISTORIE

I Frankrike fikk *mentalitetshistorien* sitt store gjennombrudd i 1960- og 70-årene, og i den følgende perioden ble denne retningen virkelig et internasjonalt fenomen.¹¹¹ Begrepet mentalitetshistorie er uklart og mangetydig, til stor fortrydelse for dem som ønsker å plassere forskningen i klare og veldefinerte båser. I hovedsak er det en samlebetegnelse på forskjellige retninger som søker å forstå tidligere tider gjennom analyse av – særlig underforståtte – kollektive holdninger. Det dreier seg nemlig om en retning i forskningen mer enn en spesialdisiplin. Den har ofte vært preget av den kollektivistiske tradisjon fra Durkheim. I lang tid var den også sterkt påvirket av Levi-Brühls skarpe skille mellom det «primitive» og det «siviliserte» menneske og ga i samsvar med dette ofte et meget eksotisk bilde av tidligere tiders mennesker. Karakteristisk for retningen har vært en rekke undersøkelser av «privat»- og dagligliv hos de brede lag av befolkningen: synet på barndommen, kroppen, kjærligheten eller døden. Mentalitetshistorikerne har ofte stilt seg i klar motsetning til idéhistorien. De har anklaget den for å være elitistisk, individualiserende og vesentlig opptatt av eksplisitte tanker og ideologier, og dermed ikke nå frem til de virkelig fundamentale lag i menneskesinnet og de kollektive holdningene. I praksis er der likevel en glidende overgang mellom de to retningene, og mentalitetshistorien har utvilsomt mottatt impulser fra idéhistorien. I senere tid har mentalitetshistorikerne begynt å

110 Se bl.a. S. Sogner og H. Sandvik, Ulik i lov og lære; lik i virke og verd, *Historisk tidsskrift* 1989: 434-62. *Historisk tidsskrift* 4/1990 er et særnummer om kvinnehistorie, med bl.a. forskningsoversikter og bibliografi. Se også S. Bagge, Mann og kvinne i *Heimskringla*, i B.J. Sellevold m. fl. (red.), *Fokus på kvinner i middelalderkilder*, Skara 1992: 8-31.

111 For det følgende, se D. Jenssen, *Mentalité* (Universitetet i Bergen. Senter for vitenskapsteori. Skriftserien nr. 14), Bergen 1990 og S. Bagge, Recent Trends in Historical Research on the Middle Ages in Europe, H. Andersson og J. Wienberg (red.), *The Study of Medieval Archaeology* (European Symposium for Teachers of Medieval Archaeology, Lund 1990), Sth. 1993: 27-36. For nyere norske reaksjoner, se K. Lunden, «Postmodernistisk» historie, eller systemhistorie, *Historisk tidsskrift* 1989: 38-49; K. Kjeldstadli, Historisk antropologi, *ibid.*: 50-65; A. Nedkvitne, Mentalitetshistorie – en historiografisk blindgate?, *Historisk tidsskrift* 1991: 62-71.

interessere seg mer for den «tradisjonelle» kulturen.

I Norge finner man de klareste tendenser i mentalitetshistorisk retning hos historikere med en «kollektivistisk» innstilling, slik som Sars og marxistene, særlig Koht. Den kritiske empirisme betød et brudd med en slik tankegang ved sin fremheving av den rasjonelle aktør, som stort sett oppfører seg likedan uansett tid, samfunnsstruktur og kulturell sammenheng. Også her står imidlertid Seip i en mellomstilling i forhold til de senere innenfor denne retningen, når han f.eks. forsøker å tolke tronfølgeordenen av 1163 eller rettshåndhevelsen i lys av en tidsspesifikk forestillingsverden: «De gamle var ikke skarpe i analysen»; arv og valg, som for oss er absolutte motsetninger, kunne for dem komplettere hverandre.¹¹²

Både hos den kollektivistiske retning, særlig marxistene, og hos Seip dominerer imidlertid et instrumentelt syn på ideologier: «Menneskene er ... ikke våpenførere for prinsipper. Det er prinsippene som er våpen i en sosial kamp».¹¹³ Hovedtendensen, både under den marxistiske perioden og den kritiske empirisme, gikk i retning av forklaringer ut fra institusjoner, klasseforhold og grunnleggende materielle forhold. Politisk idéhistorie fikk imidlertid økt betydning fra 1950-årene og utover, med arbeider om *En tale mot biskopene, Kongespeilet* og det europeisk-kirkelige reformprogrammet fra 1160-årene av.¹¹⁴ Hos Schreiner er det instrumentelle syn på ideene helt klart. Det forekommer også hos de øvrige av disse forskerne, men kombineres med tanken om kildenes ideologi som uttrykk for kollektive tankemønstre. F.eks. er det interessant at Torfinn Tobiassen (f. 1916), på samme måte som Koht tidligere, bygger på Bernheims ideer om et augustinsk verdensbilde som grunnlaget for historieforståelse og politisk tenkning i middelalderen. Et viktig trekk har også vært å undersøke hvordan statsutvikling, overgang til offentlig rettshåndhevelse o.l. kommer til uttrykk på det mentale og ideologiske plan. Den politiske idéhistorie førte ikke umiddelbart til noen eksplisitt diskusjon om forholdet mellom materielle og sosiale forhold og ideologi, kultur og mentalitet, men den la en del av grunnlaget for en slik diskusjon.

Et annet utgangspunkt var sosial og økonomisk historie, som jo hadde stått sterkt i Norge på samme måte som i Frankrike. Et tidlig fremstøt var Lundens forsøk på å forstå det norske middelaldersamfunnet i lys særlig av Polanyis teorier om økonomisk tankegang i tradisjonelle samfunn, uten noe egentlig marked, og der redistribusjon og gaveutveksling spilte en viktig rolle.¹¹⁵ Lunden angrep her oppfatningen av markedsøkonomisk praksis og mentalitet også i eldre tiders samfunn og grep tilbake til den eldre tanken om «selvbergingssamfunnet». Lunden videreførte sene-

112 Seip 1967: 154.

113 Seip 1967: 177.

114 Schreiner skrev i 1950-årene en rekke arbeider om *Kongespeilet*, som finnes i samlingen M. Tveitane (red.), *Studier over Konungs skuggsía*, Bergen 1971: 31-70. Se også T. Tobiassen, Tronfølgeorden og privilegiebrev, *Historisk tidsskrift* 1964: 181-273; E. Gunnes, *Kongens ære*, Oslo 1969; S. Bagge, *The Political Thought of The King's Mirror*, Odense 1987.

115 K. Lunden, *Økonomi og samfunn*, Oslo 1973.

re sine synspunkter i en inngående analyse av prissystemet ved jordeiendomsoverdragelser. Den økonomiske mentalitet i det gamle norske samfunnet ble senere gjenstand for debatt mellom ham og Nedkvitne.¹¹⁶

Foreningstiden er klart den perioden som ligger best til rette for mentalitets-historie i tradisjonell forstand, med undersøkelser av folkelige normer og holdninger. I sitt bind av Cappelens Norgeshistorie søker Benedictow å analysere de mentale konsekvensene av senmiddelalderens mange kriser, dels i forlengelse av tidligere forskeres betraktninger om 1500-tallet som en krisetid (Steen o.l.), dels i stil med en retning som på denne tiden var ganske utbredt i Frankrike. Tiden var dominert av dødsangst på grunn av de mange epidemiene. Dette kom til uttrykk i kunsten, som hadde en rekke patologiske trekk, og i forskjellige sider av dagliglivet, bl.a. en sterk økning i kriminaliteten. Benedictows antagelser er høyst usikre, og den retning han slutter seg til er senere blitt gjenstand for adskillig kritikk. Ikke desto mindre er disse innslagene i hans bind på mange måter et pionerarbeid. Jørn Sandnes (f. 1926) har senere fulgt opp med en studie av vold og kriminalitet i bondesamfunnet på 1500-tallet, inspirert av Norbert Elias.¹¹⁷ Hans konklusjon er den motsatte av eldre forsknings, inkludert Benedictow: Der var neppe noen økning i kriminaliteten i løpet av 1500-tallet og følgelig neppe noen «psykisk krise». Snarere er den høye kriminaliteten et tradisjonelt fenomen, som gradvis begynner å endre seg fra slutten av 1500-tallet. I de siste årene er studiet av kriminalitet tatt opp på bred nordisk basis gjennom *tingbokprosjektet*.¹¹⁸

Middelalderen byr på færre muligheter til å studere folkelig mentalitet. Nedkvitne har likevel klart å få ganske mye ut av et tynt kildemateriale, særlig om religion, ved energisk å stille det sammen med internasjonalt materiale og ved å hente ideer og impulser fra utenlandsk, særlig fransk forskning.¹¹⁹ Ellers er det særlig overklassens tanke- og forestillingsverden vi har muligheter til å undersøke. Her har Norge, og enda mer Island, et meget rikt materiale i sagalitteraturen, som har vært gjenstand for en rekke undersøkelser fra et mentalitets- og samfunnshistorisk synspunkt, i stor grad inspirert av sosialantropologisk forskning, i de siste ti-femten årene. Mine egne arbeider om sagalitteraturen hører hjemme i denne sammenhengen.¹²⁰ Hensikten er å undersøke de grunnleggende forestillinger om samfunn, politikk og menneskelige handlinger i disse verkene og dernest å gå videre til å behandle «politisk kultur» og «politisk mentalitet» i Norge og Europa i høymiddel-

116 K. Lunden, [anm. av] A. Nedkvitne, «Mens Bønderne seilte og Jægtene for», *Historisk tidsskrift* 1992: 455-66. De øvrige innleggene finnes i *Historisk tidsskrift* 1993: 504-11 og 1994: 338-47.

117 Sandnes 1990.

118 Jfr. artiklene om forskjellige sider av kriminalitet i Tønnesson 1994 og *Historisk tidsskrift* 2/1991, med artikler om tinget som sosial arena.

119 Nedkvitne 1991: 204 ff., 279 ff.

120 S. Bagge, Det politiske menneske og det førstatlige samfunn, *Historisk tidsskrift* 1989: 227-45; *Society and Politics in Snorri Sturluson's Heimskringla*, Berkeley osv. 1991; *From Gang Leader to the Lord's Anointed*, Odense 1995.

alderen, i Norge særlig i sammenheng med endringene i normer og forestillinger som følge av oppbyggingen av den sterke kongemakten på 1200-tallet. I dette ligger det også en betoning av det kulturelle og mentale som en selvstendig drivkraft, ikke bare en refleks av den institusjonelle utviklingen. Lignende perspektiver er kommet til uttrykk i Jon Viðar Sigurðsson (f. 1958) og Tore Iversens (f. 1939) arbeider.¹²¹

FORENINGSTIDEN PÅ OFFENSIVEN

Et karakteristisk trekk ved utviklingen etter 1975 er den sentrale plass foreningstiden har fått. Internasjonalt hadde middelalderen, kanskje med unntak av Tyskland, aldri hatt den samme «forrang» fremfor den følgende perioden som i Norge. Tidlig nyere tid fikk likevel en særlig betydning for de nyere retningene i forskningen fra 1960- og 70-årene av: sosialhistoriske studier av «det gamle samfunn», kvantitativ historie, demografi, mentalitetshistorie – og studiet av statsutvikling. Bortsett fra når det gjaldt det siste emnet, hvor en innflytelsesrik retning klart fremhevet tidlig nyere tid på bekostning av middelalderen, var grunnen til denne interessen for perioden i første rekke kildesituasjonen. Denne perioden var fjern nok til å representere et samfunn og en kultur som var grunnleggende forskjellig fra vår egen tid, og hadde samtidig et langt rikere kildemateriale enn middelalderen. Disse tendensene kom nå til uttrykk i Norge. Når det gjaldt historisk demografi, var foreningstidens lederstilling helt klar. Det var her teorier og metoder ble utviklet, og det var på grunnlag av det langt rikere kildematerialet fra denne perioden man måtte studere middelalderen. Når det gjelder kvinne-, familie- og mentalitetshistorie, byr foreningstiden helt klart på større muligheter enn middelalderen, selv om de foreløpig bare har vært utnyttet i begrenset grad. Også debatten om staten har vært livligere enn for middelalderens vedkommende. For alle områder gjelder at det skarpe skillet som er blitt etablert omkring 1500 neppe er særlig fruktbart; forskere fra begge perioder vil trolig ha nytte kontakt over denne grensen.

KONKLUSJON

Historiefaget har hatt stor betydning i norsk intellektuell historie, og norsk historieforskning hevder seg godt i forhold til andre lands forskning, med flere markante personligheter og verker. Et hovedtrekk er at de store, syntesepregede «fortellinger» har stått sterkere i forhold til de lærde spesialundersøkelser enn i mange andre tradisjoner. Dette har igjen sammenheng med at norsk historieforskning i det store og hele har hatt en bred folkelig basis. Historikerne har gjerne stått til venstre politisk, og historikermiljøet har for det meste vært lite og henvist til å søke sin intellektuelle forankring i den norske almenhet mer enn i internasjonale forskningsmiljøer. Denne ideologiske forankringen, sammen med erfaringene fra de siste 150 års politiske utvikling, har også skapt en viss optimistisk grunntone. Tross svekkelse av utviklingstenkningen og visse «tragiske» eller «ironiske» innslag, er det

121 J.V. Sigurðsson, *Goder og maktforhold på Island i fristatstiden*, Bergen 1993; T. Iversen, *Trelldommen*, Bergen 1994.

dominerende bilde av norsk eldre historie relativt lyst hos de fleste forskerne, med en viss grad av bondefrihet, en noenlunde rimelig og rettferdig stat og en lykkelig slutt på hele perioden i 1814. Tross syntesenes betydning er det også et karakteristisk trekk at teoretiske spørsmål sjelden er blitt særlig eksplisitt behandlet. De teoretiske motsetninger som utvilsomt finnes, kommer oftest bare indirekte til uttrykk, gjennom debatter om empiriske problemer. Dette er til en viss grad noe norsk historieforskning har til felles med historieforskning i det hele tatt og som har å gjøre med interessen for det spesielle og enestående. Men det er blitt forsterket av den folkelige forankring, troen på den sunne fornuft og skepsisen mot abstrakt teoretisering. Et annet trekk, i og for seg heller ikke spesielt for norsk forskning, er den sterke konsentrasjonen om den nasjonale historien, som stort sett er felles for forskere med og uten forankring i nasjonale ideer. Jeg har i denne artikkelen oppfattet det som mitt mandat å behandle forskningen om norsk historie, men det ville ikke ha gjort så svært stor forskjell om jeg også skulle ha behandlet det norske historikere har skrevet om eldre historie i andre land.

Betrakter vi endringene over tid, kan vi finne en viss «pendelsvingning» mellom analyse og syntese, der spesialundersøkelsene dominerer i perioden før 1860 og etter 1940, mens de store syntesene faller innenfor perioden ca. 1860-1940. Etter en sterkt empiristisk periode i den følgende tiden, ser det igjen ut til at vi er tilbake til større grad av syntese, selv om «den nasjonale fortelling» ikke har samme betydning som før. Den ble nemlig allerede i mellomkrigstiden erstattet av tanken om «det gamle samfunn». Dette innebar en svekkelse både av den nasjonale tolkning og av utviklingstenkningen, selv om det ikke er tale om noe radikalt brudd.

Om man slik kan snakke om en slags pendelsvingning mellom forskjellige ytterpunkter i disse 150 årenes forskning, har jeg i det foregående, sterkere enn det har vært vanlig i denne type fremstillinger, påpekt fremskrittene i forskningen – muligens så mye at jeg risikere å bli beskyldt for å lage en ny type nasjonal fortelling. Til de mer opplagte fremskritt hører at man rett og slett har undersøkt eller gått grundigere inn på en lang rekke forhold. Særlig har det i løpet av de siste årtier skjedd mye innen foreningstidens historie. Videre har det skjedd mye på det metodiske området. Kildekritikken er blitt skjerpet, først gjennom Storms arbeider i slutten av forrige århundre, så gjennom Kohts tendenskritikk og innflytelsen fra den svenske Weibull-skolen. Selv om Weibull-skolens vitenskapsoppfatning og kilde-syn er blitt kritisert i senere tid, går der ingen vei tilbake til tiden før 1911. Den retrospektive metode, som ble utviklet innenfor agrarhistorien, er blitt stadig videreutviklet og er blitt effektivt forsvart i diskusjoner med danske og svenske kritikere. Den historiske demografi har gitt helt nye muligheter for å følge bevegelser i folketallet på lokalplanet og har dessuten gitt ny innsikt i levekår og familiehistorie. Innflytelse fra samfunnsvitenskapene, særlig sosialantropologien, har gjort seg gjeldende i de siste årtier og har gitt viktige nye impulser til studiet av samfunn, økonomi og politikk, særlig i eldre perioder.

Fremskritt i teoridannelse og helhetssyn er, som nevnt, vanskeligere å påvise. På dette området går det likevel et klart skille mellom den norske historiske skole og

den nye generasjon fra omkring 1860, i første rekke representert ved Sars. Sars ga en ny forståelse av sosiale krefter og historisk utvikling, som ble videreført av den marxistiske skolen. Et nytt sprang ble tatt av Bull og særlig hans elever, med Holmsen og Seip som de fremste. Denne generasjonen bidro på den ene siden til å styrke spesialundersøkelsen på bekostning av syntesen, men satte på den andre siden en ny standard når det gjaldt systematikk, problemstilling og forhold mellom teori og kildemateriale. Om den siste generasjons forskning representerer noe sprang i forhold til den forrige, er det vel for tidlig å si noe om.

Hvor går vi så videre? To av spådommene fra 1970 pekte på «historie nedenfra» og kvantitativ og samfunnsvitenskapelig metode som fremtiden – og fikk rett. Betydelige fremskritt er gjort på disse områdene, og en del av dette er kommet for å bli. Men i dag er det neppe dette som er fremtiden. I dag er det kanskje større grunn til å legge vekt på den tredje spådommen, fra Seip, om en renessanse for den politiske historien. Jeg tror personlig at det er behov for noe slikt, men snarere en ny politisk historie enn en renessanse for den gamle. Ellers er det neppe noen original spådom at mentalitet og kultur vil få økt betydning i fremtidens forskning. Det er også en utvikling jeg vil betrakte som positiv. På den annen side er det viktig å bevare den generelle samfunnshistoriske orienteringen. Historien kan ikke oppløses i diskurser og forestillinger og genrer som visse postmodernister vil ha oss til å tro. Mentalitetshistoriens største muligheter ligger i tilknytning til den sosiale, økonomiske og politiske historie. Kan f.eks. spørsmålet om staten løses uten å trekke inn mentale forhold? Hva skjedde på det mentale plan da «Norge ble en stat» i høymiddelalderen? Var bøndene i middelalderen og foreningstiden rasjonelle aktører, som bøyet seg p.g.a. frykt? Eller var det ideologi som var avgjørende? Hva ligger bak reduksjonen av voldskriminalitet på 1600- og 1700-tallet? Bak disse spørsmålene ligger debatten om individualisme og kollektivism, som Francis Sejersted har reist på nytt.¹²² Uansett standpunkt i denne konkrete diskusjonen, er det viktig med eksplisitt teoridiskusjon, her og på andre områder. I denne sammenhengen kan man også ytre ønsket – og forventningen¹²³ – om en sterkere internasjonalisering. I tillegg til egenverdien av studiet av andre land, vil slik forskning trolig gi viktige teoretiske impulser, og den vil være et bidrag til å løse den store oppgaven det er å behandle norsk historie i en komparativ, internasjonal sammenheng.

Sverre Bagge, f. 1942, cand.philol. 1970, dr.philos. 1980, professor ved Universitetet i Bergen fra 1991.

Adresse: Historisk institutt, Sydnes plass 9, 5007 Bergen.

122 F. Sejersted, Norsk historisk forskning ved inngangen til 1990-årene. Et oppgjør med den metodologiske individualisme, *Historisk tidsskrift* 1989: 395-411.

123 Bygget på egne inntrykk av hovedfagsstudenters og stipendstøtteres interesser.

SUMMARY

The article deals with the development of research on Norwegian history before 1814 from the early nineteenth century until the present. The connection between historiography and national consciousness, which is also to be found in other countries, has been particularly close in Norway. One reason for this is the long period during which the country was under Danish rule (1537-1814), hereafter referred to as «the union period». Consequently, it became an important challenge for historians to create an «overall narrative» which could explain the formation of the Norwegian state in the Middle Ages, its decline from the fourteenth century onwards, and its revival in the early nineteenth century. Three such narratives are examined in the article: the «constitutional» interpretation of Keyser and Munch from the period c. 1840-1860, the «organic» interpretation of Sars in the second half of the nineteenth century, and the Marxist interpretation of the first half of the twentieth century. The last of these narratives, which seeks the explanation of the country's greatness as well as its decline in ecological and economic conditions, still remains the basis for interpretations of medieval as well as early modern history. However, the Marxist theory eventually contributed to a weakening of the national narrative, the similarity between the various types of «traditional society» replacing the earlier opposition between the «national» state of the Middle Ages and the Danish dominance of the subsequent period. Thanks to its wealth of source material, particularly for social and economic history, the union period became the subject of greater interest, and national questions have been considered less important. Since the 1920s, agrarian and local history has held a prominent position in Norwegian historiography, and a strong school has emerged under the leadership of Andreas Holmsen. Within political history, Jens Arup Seip challenged the Marxist interpretation in an article from 1940, and during the subsequent decades research in this field was concentrated on political institutions and divisions within the governing elite. The Marxist interpretation gradually changed into «Critical Empiricism».

Since the 1970s, however, Critical Empiricism has been challenged in various ways, by a revival of Marxist and national interpretations, and by a new quest for synthesis. Furthermore, the state and its relationship to society as a whole, particularly during the union period, have been the subject of intense debates. A number of new approaches and subdisciplines have found their way into Norwegian scholarship: historical demography, women's history, family history, and the history of mentality. It seems a likely assumption that the study of culture and mentality will become more important in the future, possibly accompanied by a revival of political history and a closer connection with international scholarship.

Historiographical surveys like the present one tend mainly to focus on changing interpretations and their relationship to political and other ideas of the day. However, there are also strong elements of gradual growth and progress regarding the understanding of particular problems as well as the introduction of new methods and the development of older ones. More general theories and ways of interpretation are less easy to evaluate. We may, however, note that the «constitutional» interpretation of Keyser and Munch clearly seems more obsolete today than the organic one of Sars, which may even see some revival in the near future. Despite the present attacks on Critical Empiricism, this school clearly sets a higher standard than the previous ones in its way of posing historical problems and examining them in a systematic way, a standard which the new directions in research will also have to live up to.